

รายงานการวิจัย เรื่อง

นักคิด – นักวิจัยไทย : เจตนา นาควัชร

คณะผู้วิจัย :

รศ.ดร.สดชื่น ชัยประสาน	หัวหน้าโครงการและผู้วิจัยหลัก
รศ.ดร.พรสวรรค์ วัฒนางกูร	รองหัวหน้าโครงการและผู้วิจัยหลัก
รศ.ดร.ดวงมน จิตรจำนงค์	ผู้วิจัยหลัก
ผศ.นฤมิตร สอดสุข	ผู้วิจัยหลักและบรรณาธิการ
รศ.ดร.สุภาวค์ จันทวานิช	ผู้วิจัยเฉพาะด้าน
อาจารย์ปาริชาติ จีงวิวัฒนาภรณ์	ผู้วิจัยเฉพาะด้าน
นายบรรพต ศุภโสภณ	ผู้วิจัยเฉพาะด้าน

ได้รับทุนอุดหนุนจาก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	3
Abstract	5
Résumé	7
คำนำ	รศ.ดร.สดชื่น ชัยประสาธน์ 9
ภาคหนึ่ง	บทวิเคราะห์ของคณะผู้วิจัย
บทที่ 1	แนวคิดเกี่ยวกับมนุษยศาสตร์ ทศนะเกี่ยวกับการวิจัยและการเรียนการสอนของ ศ.ดร.เจตนา นาควัชระ รศ.ดร.ดวงมน จิตรจำนงค์
	เชิงอรรถบทที่ 1 15
บทที่ 2	ความคิดและผลงานด้านวรรณคดีและวรรณคดีเปรียบเทียบ
	1. ความคิดในเชิงทฤษฎีทางวรรณคดีและผลงานวิจารณ์วรรณคดี รศ.ดร.ดวงมน จิตรจำนงค์ 38
	2. ความคิดและผลงานด้านวรรณคดีเปรียบเทียบ รศ.ดร.สดชื่น ชัยประสาธน์ 81
	เชิงอรรถบทที่ 2 134
บทที่ 3	ศ.ดร.เจตนา นาควัชระ กับผลงานวิจารณ์ศิลปะแขนงอื่น
	1. "เจตนา นาควัชระ นักวิจารณ์ละครมือสมัครเล่นที่จริงจัง" อ.ปาริชาติ จังวัฒนนาม 142
	2. "ศ.ดร.เจตนา นาควัชระ ผู้รักสมัครเล่นทางดนตรีคลาสสิกเพื่อประชาชนและสังคม นายบรรพต ศุภโสมณ 164
	3. "บทวิเคราะห์งานวิจารณ์เกี่ยวกับดนตรีสุนทราภรณ์" รศ.ดร.พรสวรรค์ วัฒนางกูร 187
	4. ผลงานวิจารณ์ด้านทัศนศิลป์ รศ.ดร.สดชื่น ชัยประสาธน์ 207
	เชิงอรรถบทที่ 3 219
บทที่ 4	ความคิดทางการศึกษาและทศนะเกี่ยวกับการเรียนการสอนของ ศ.ดร.เจตนา นาควัชระ
	1. ปรัชญาความคิดว่าด้วยการศึกษา รศ.ดร.สุภาวศ์ จันทวานิช 226
	2. ทศนะเกี่ยวกับการเรียนการสอนระดับอุดมศึกษาโดยทั่วไป รศ.ดร.สดชื่น ชัยประสาธน์ 252
	3. ทศนะเกี่ยวกับการเรียนการสอนภาษาวรรณคดีและวัฒนธรรมเยอรมัน : สารความรู้และการปฏิบัติ รศ.ดร.พรสวรรค์ วัฒนางกูร 278
	เชิงอรรถบทที่ 4 303

		หน้า
บทที่ 5	การประสานและสังเคราะห์แนวคิดจากวัฒนธรรมตะวันตกเข้ากับภูมิปัญญาไทย	รศ.ดร.สดชื่น ชัยประสาธน์ 309
	เชิงอรรถบทที่ 5	340
บทที่ 6	ทัศนะของ “ผู้รับ” ทั้งไทยและเทศต่อผลงาน แนวคิด บุคลิก และภาพรวมของของ ศ.ดร.เจตนา นาควัชระ	ผศ.นฤมิตร สอดคุช และ รศ.ดร.สดชื่น ชัยประสาธน์ 343
	เชิงอรรถบทที่ 6	394

บทสรุป	รศ.ดร.ดวงมณ จิตรจำนงค์ และ รศ.ดร.สดชื่น ชัยประสาธน์	395
--------	---	-----

ภาคสอง	บทประเมินผลงานของ ศ.ดร.เจตนา นาควัชระ โดยคณะผู้เชี่ยวชาญ	
บทที่ 1	อาจารย์เจตนา นาควัชระ : บุคคลที่น่าศึกษา	ศ.ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง 401
บทที่ 2	Beurteilung für das Forschungsprojekt “Chetana Nagavajara : Portrait of a Thai Scholar” Prof. Dr.Dr.h.c. Reinhold Grimm (English Translation) Professor Dr.Reinhold Grimm : “Review for the Research Project ‘Chetana Nagavajara : Portrait of a Thai Scholar’” by Prof. William Littlewood	425 459
	(บทแปล) ข้อพิณิจสำหรับโครงการวิจัย “นักคิด-นักวิจัยไทย : เจตนา นาควัชระ” โดย รศ.พร.พรสวรรค์ วัฒนางกูร และ ผศ.ศิริรัตน์ ทวีเลิศนิธิ	481
บทที่ 3	Chetana Nagavajara – Mittler zwischen den Kulturen Prof. Dr.Eberhard Lämmert (English translation) Chetana Nagavajara : Mediator between Cultures by Literaturzentrum, Berlin	511 553
	(บทแปล) เจตนา นาควัชระ ผู้เชื่อมประสานระหว่างวัฒนธรรม โดย รศ.ดร.พรสวรรค์ วัฒนางกูร	581

บรรณานุกรม		
1.	บรรณานุกรมผลงานของ ศ.ดร.เจตนา นาควัชระ	624
2.	บรรณานุกรมข้อเขียนที่อ้างอิงผลงานของ ศ.ดร.เจตนา	647

ภาคผนวก	บทสัมภาษณ์ ศ.ดร.เจตนา นาควัชระ	
	• ครั้งที่ 1 เมื่อ 21 ธันวาคม 2540	671
	• ครั้งที่ 2 เมื่อ 1 กุมภาพันธ์ 2541	737
	เกี่ยวกับคณะผู้วิจัย	762

บทคัดย่อ

โครงการวิจัย เรื่อง “นักคิด-นักวิจัยไทย : เจตนา นาควัชร” มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาวิเคราะห์และสังเคราะห์ผลงานโดยรวม ตลอดจนแนวคิดและบทบาทของศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชร นักวิชาการไทยสาขามนุษยศาสตร์ ผู้ได้รับการยอมรับนับถือทั้งจากวงวิชาการไทยและต่างประเทศ เพื่อให้แก่นักวิจัย นักวิชาการ นักศึกษา รวมทั้งศิลปิน และบุคคลทั่วไปที่สนใจสามารถเข้าใจและเข้าถึงแนวคิดโดยรวมของกรณีศึกษาได้อย่างชัดเจนและรอบด้านยิ่งขึ้น

วิธีการวิจัยประกอบด้วยการวิเคราะห์เอกสาร แบบสอบถามเชิงพรรณนาวิเคราะห์ การสัมภาษณ์บุคคล การเชื่อเชิญผู้เชี่ยวชาญอาวุโสให้เขียนบทประเมินผลงานทางวิชาการของกรณีศึกษา และการสัมภาษณ์กรณีศึกษา ตลอดจนการจัดการประชุมเพื่อให้ผู้รู้วิจารณ์ร่างรายงานการวิจัย

ผลการวิจัยปรากฏว่า ข้อมูลเชิงชีวประวัติมีนัยสำคัญยิ่งต่อการสร้างผลงานทางวิชาการของกรณีศึกษา เพราะภูมิหลังทางครอบครัว โรงเรียน และความสัมพันธ์กับชีวิตไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับศิลปะพื้นบ้าน เป็นฐานอันสำคัญที่รองรับความเป้งบานทางวิชาการในระยะหลัง อันครอบคลุมศิลปะหลายสาขา ได้แก่ วรรณศิลป์ ทศนศิลป์ ศิลปการละคร และสังคีตศิลป์ ซึ่งในขั้นต่อมาได้รับการพัฒนาขึ้นมาเป็นหลักการที่ว่าด้วย “ศิลปะส่องทางให้แก่กัน” การที่เจตนา นาควัชร ได้รับการศึกษาระดับอุดมศึกษาจากประเทศตะวันตกมิใช่เป็นอิทธิพลที่บดบังพื้นภูมิดั้งเดิมของไทยกับภูมิปัญญาตะวันตก แม้เจ้าตัวเองจะไม่อยู่ในฐานะที่จะจำแนกแจกแจงว่าเส้นแบ่งพรมแดนระหว่าง 2 วัฒนธรรมอยู่ ณ ที่ใดก็ตาม

ด้วยเหตุนี้ ทิศทางทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชรจึงเป็นไปในแนวของการแสวงหาคู่คำร่วมกันระหว่างวัฒนธรรมทั้งสอง โดยที่การศึกษาวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบในระดับสูงเป็นสิ่งที่เอื้อต่อการขยายวงแห่งความรู้ไปได้อย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง ในขณะเดียวกัน ประสบการณ์ที่ได้มาจากการค้นคว้าวิจัย ทำให้เกิดความสำนึกและความผูกพันที่มีต่อมนุษยศาสตร์ ซึ่งในบางครั้งแสดงออกในรูปของการมุ่งเน้นคุณค่าแห่งความเป็นมนุษย์ และวิทยาการทวนกระแสที่ต่อต้านโลกแห่งวัตถุ ซึ่งมีพาณิชนกรรมและเทคโนโลยีเป็นตัวกำกับ

ในฐานะที่เป็นครู ศาสตราจารย์เจตนาได้มุ่งแต่การพัฒนาความสามารถในการถ่ายทอดวิชาแต่ฝ่ายเดียว หากแต่ทุ่มเทให้กับการค้นคว้าวิจัยเพื่อขยายพรมแดนแห่งความรู้และแสวงหาคู่คำอันเป็นสากล กอปรทั้งวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของการศึกษาที่มีต่อสังคม แม้ผลงานจะหลากหลายและครอบคลุมสาขาวิชาอันหลากหลายเช่นกัน แต่แกนกลางของงานก็ปรากฏเด่นชัดอยู่ นั่นคือ การเน้น “วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์” และความเอาจริงเอาจังในทางวิชาการที่พัฒนาไปจนถึงจุดที่จะกลายเป็นความสัตย์ซื่อทางจริยธรรมได้ทุกเมื่อ

จากมุมมองของ “ผู้รับ” ผลงานทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชรเป็นอุปสรรคในบางครั้งต่อผู้ที่มิได้ใส่ใจศึกษางานอย่างจริงจังและด้วยความมานะอดทน แต่สำหรับผู้

ที่มีความสนใจอย่างแท้จริง อันรวมถึงนักประพันธ์ นักดนตรี นักการละคร และทัศนศิลป์จำนวนหนึ่ง ผลงานเหล่านี้ชี้ทางใหม่ที่สามารถนำไปปฏิบัติได้

เป็นที่น่าสังเกตอีกว่า นักวิชาการชาวต่างประเทศเล็งเห็นคุณค่าและบทบาทของศาสตราจารย์ ดร. เจตนา นาควัชระ ในการเชื่อมโยงวัฒนธรรมไทยกับวัฒนธรรมตะวันตกเข้าด้วยกัน ยิ่งไปกว่านั้น ข้อสรุปเชิงทฤษฎีของศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชระ มีนัยที่สำคัญสำหรับนักวิชาการตะวันตกใน 2 สถานะ นั่นคือ เป็นแนวคิดที่มีความเชื่อมโยงกับแนวทฤษฎีที่มีอยู่แล้ว และในขณะเดียวกัน ทฤษฎีของศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชระ ซึ่งเป็นข้อสรุปรวมจากประสบการณ์ของไทย มีความเป็นสากลพอที่จะทำให้เกิดแรงกระตุ้นต่อวงวิชาการของตะวันตกด้วย อีกนัยหนึ่ง ความน่าเชื่อถือของทฤษฎีดังกล่าวอาจตีความได้ว่า เป็นผลพวงของความแข็งแกร่งของวัฒนธรรมไทย

ในท้ายที่สุด งานวิจัยชิ้นนี้อาจยืนยันสมมติฐานที่ว่า คุณภาพของนักวิจัยขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรมในบ้านเกิดเมืองนอนของเขาเอง

Abstract

The research project "*Chetana Nagavajara: Portrait of a Thai Scholar*" is intended to study, analyse and synthesize the entire corpus of Professor Dr.Chetana Nagavajara's works, including his scholarly direction and his role in the academic community. The recognition he has received both at home and abroad should serve as a case study for the benefit of researchers, scholars, students, artists and the general public.

The research methodology employed includes documentary analysis, descriptive questionnaires, personal interviews, overall appraisals by invited senior scholars as well as interviews with Professor Chetana Nagavajara himself and a conference to assess the draft preliminary report.

The research demonstrates that biographical data has a special significance for Professor Chetana's later scholarly development, since his family and school background his commitment to Thai life, especially to folk art and has provided him with a solid base for his subsequent scholarly work which has embraced various art forms including literature, visual arts, theatre and music. This culminates in his preoccupation with the principle of "mutual illumination of the arts". His Western education did not prove to be hostile to his early background, but paved the way for a marriage between Western and Thai knowledge and wisdom, although he himself is in no position to pin down where the dividing line is.

Consequently, the scholarly directions he has taken have always been a search for common values between the two cultures, and in this respect his training and research in the discipline of comparative literature has enabled him to probe deeper and more extensively into various fields of knowledge. At the same time, the experience acquired through research and study has made him even more conscious of his commitment to the humanities, which sometimes takes the form of an emphasis on human values and academic endeavours which may go against the mainstream materialistic pursuits governed by technology and business concerns.

As a teacher, his ideal is not only to transmit knowledge and wisdom as such but to devote himself to the kind of study that extends the frontier of knowledge towards a search for universal values. It is only logical that Professor Chetana Nagavajara should also address the roles and responsibilities of education towards society. In spite of the variety of his works that cover many disciplines, certain central ideas can be identified, namely his faith in the culture of criticism and the kind of scholarly seriousness that aspires towards moral rectitude.

From the point of view of recipients, Professor Chetana Nagavajara's works may present difficulty to those who are not prepared to devote time to their study, but for those

who are sincerely interested in these works, which include writers, musicians, dramatists and visual artists, Professor Chetana Nagavajara's contributions offer new practical directions.

It is to be noted that foreign scholars appreciate Professor Chetana Nagavajara's role as a mediator between Thai and Western cultures. Moreover, his theoretical conclusions are considered to be of relevance to Western scholarship into many respects. Firstly, they relate to existing theoretical directions, and secondly, these theories based on Thai experience possess universal applicability that can prove to be a stimulus to further theoretical thinking by Western scholars. In other words, the strength of these theories can be interpreted as a direct consequence of the strength of Thai culture.

In the final analysis, this research may confirm the hypothesis that a scholar is as good as the cultural environment of his native land.

Résumé

Le projet de recherche "*Chetana Nagavajara : Portrait d'un intellectuel thaï*" a pour but d'étudier, d'analyser et de faire la synthèse de l'ensemble des travaux accomplis par le Professeur Chetana Nagavajara, y compris son orientation universitaire et son rôle dans la communauté académique. Son travail, reconnu à la fois dans son pays et à l'étranger, devrait être un sujet d'études pour le bénéfice des chercheurs, des universitaires, des étudiants, des artistes et du grand public.

La recherche méthodologique utilisée comprend des analyses documentaires, des questionnaires descriptifs, des interviews personnels, des rapports d'évaluation réalisés par des experts en littérature comparée et des entretiens avec le Professeur Chetana Nagavajara en personne, de même qu'une conférence pour évaluer le rapport préliminaire de cette étude.

La recherche prouve que les informations biographiques ont une importance particulière dans son développement intellectuel ultérieur dans la mesure où sa famille et sa formation scolaire ainsi que son implication dans l'activité culturelle thaïlandaise, particulièrement dans l'art populaire, lui ont fourni une base solide pour son travail académique. Celui-ci a englobé différentes formes artistiques telles que la littérature, les arts plastiques, le théâtre et la musique et par la suite culminé avec sa réflexion sur le principe de "mutuelles illuminations des arts". Son éducation occidentale ne s'est pas révélée contradictoire avec sa formation originelle mais a préparé le terrain pour une union entre les connaissances et les sagesses occidentale et thaïlandaise bien qu'il ne soit pas lui-même en situation de préciser où se trouve la ligne de séparation.

En conséquence, les orientations universitaires qu'il a prises l'ont toujours été dans un souci de recherche afin de rapprocher les valeurs communes aux deux cultures et, à travers ce respect, sa formation et recherche dans la discipline de littérature comparée lui ont permis d'explorer, de façon à la fois plus vaste et plus profonde, différents domaines de connaissance.

En même temps, l'expérience acquise par la recherche et l'étude l'a rendu d'autant plus conscient de son engagement dans les Sciences humaines en mettant en relief les valeurs humaines et les efforts académiques pour s'opposer au courant matérialiste, dominé par la technologie et le commerce.

En tant qu'enseignant, son idéal consiste non seulement à transmettre la connaissance et la sagesse mais également à se consacrer à un type d'étude qui puisse élargir la frontière de la connaissance vers une recherche des valeurs universelles. Il est donc logique que le Professeur Chetana Nagavajara insiste sur le rôle éducatif de l'université et sur sa responsabilité envers la société.

Malgré le vaste champ de ses travaux qui couvrent plusieurs disciplines, quelques idées centrales peuvent être identifiées, par exemple sa foi en une culture de la critique et en une éthique du sérieux qui aboutissent à une forme de droiture morale.

En ce qui concerne ses lecteurs, les travaux du Professeur Chetana Nagavajara peuvent présenter des difficultés à ceux qui ne seraient pas préparés à consacrer du temps à leurs études, mais à ceux qui sont sincèrement intéressés par ses travaux (des écrivains des musiciens, des auteurs dramatiques et des artistes plasticiens), les contributions du Professeur Chetana Nagavajara offrent de nouvelles perspectives.

Il est intéressant de remarquer que les universitaires étrangers apprécient son rôle de médiateur entre les cultures occidentale et thaïlandaise. De plus, ses conclusions théoriques sont considérées comme partie prenante d'une érudition occidentale à plusieurs égards. D'abord, elles sont à mettre en relation avec des perspectives théoriques déjà existantes et, d'autre part, ces théories, basées sur une expérience thaïlandaise sont universellement applicables, ce qui fait d'elles un stimuli pour de futures réflexions de la part d'universitaires occidentaux. En d'autres termes, la force de ces théories peut être interprétée comme une expression de la force de la culture thaïe.

Dans l'analyse finale, cette recherche pourrait confirmer l'hypothèse que plus l'environnement culturel d'un pays est de qualité, plus le niveau de ses intellectuels sera élevé.

คำนำ

โครงการวิจัยเรื่อง “นักคิด-นักวิจัยไทย : เจตนา นาควัชร” มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาวิเคราะห์และสังเคราะห์ผลงานและความคิดโดยรวมของ ศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชร นักวิชาการในสาขามนุษยศาสตร์ ผู้ได้รับการยอมรับนับถือทั้งจากวงวิชาการไทยและต่างประเทศ เพื่อให้ นักวิจัย นักวิชาการ นิสิต นักศึกษา ตลอดจนศิลปินและบุคคลทั่วไปที่สนใจสามารถเข้าใจแนวคิดโดยรวมของท่านได้ชัดเจนและรอบด้านขึ้น เนื่องจากผลงานของท่านมีจำนวนมาก แม้จะได้รับการพิมพ์เป็นเล่มบ้างแล้ว แต่ก็ยังมีอีกหลายชิ้นที่ยังกระจัดกระจายอยู่ในสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ อาทิ หนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ วารสาร หนังสือในประเทศไทยบ้าง และวารสาร หนังสือวิชาการ หรือรายงานการประชุมสัมมนาในต่างประเทศบ้าง จึงยากที่จะติดตามอ่านหรือศึกษาได้ทั่วถึง

อันที่จริง ก็ได้มีผู้เริ่มศึกษาผลงานของ ศ.ดร.เจตนา ไว้บ้างแล้ว คือ ผศ.ดร. ไชยันต์ รัชชกุล ในโครงการที่ได้รับความสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เรื่อง “ความคิดและความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส : ศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชร” แต่ก็ยังมีแง่มุมและขอบเขตที่สมควรได้รับการขยายและวิเคราะห์เจาะลึกอีกมาก อนึ่ง ออกจะเป็นภารกิจที่หนักหน่วงสำหรับนักวิจัยเพียงคนเดียวที่จะศึกษาวิเคราะห์ผลงานทั้งหมดของศ.ดร.เจตนา เพราะยังไม่ปรากฏว่ามีนักวิชาการผู้ใดผู้หนึ่งที่เชี่ยวชาญทั้งวรรณคดีตะวันตกและไทย และทั้งเชี่ยวชาญเรื่องศิลปะหลายแขนง (ละคร ดนตรี ทัศนศิลป์) อีกทั้งมีทักษะทางการศึกษาและวัฒนธรรมอย่างลุ่มลึกควบคู่กันไป โครงการวิจัยนี้จึงจำเป็นต้องอาศัยนักวิจัยถึง 7 คน จาก 7 สาขาวิชาคือ ผู้วิจัยด้านภาษา-วรรณคดีไทย เยอรมัน ฝรั่งเศส สังคม-วัฒนธรรม การศึกษา การละคร เพลงไทยสากลและดนตรีคลาสสิกตะวันตก นอกจากนี้ คณะผู้วิจัยยังได้เรียนเชิญนักวิชาการจากสาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ รวม 3 ท่านมาเป็นที่ปรึกษา ตลอดจนเชิญนักวิชาการที่เชี่ยวชาญภาษาเยอรมันและภาษาอังกฤษมาเป็นผู้ช่วยแปลอีกด้วย

วิธีการและขั้นตอนของการวิจัยนั้น เริ่มด้วยการเก็บข้อมูลผลงานทางวิชาการในสาขาต่าง ๆ ของ ศ.ดร.เจตนา อันประกอบด้วยงานวิจัย ตำรา เอกสารประกอบคำสอน บทความ บทบรรยาย ปาฐกถา และบทสัมภาษณ์ ทั้งที่รวมพิมพ์เป็นเล่มแล้ว และทั้งที่พิมพ์เผยแพร่ในวารสาร นิตยสาร และสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ทั้งในประเทศและในต่างประเทศ ทั้งนี้เพื่อเก็บรวบรวมเป็นองค์ความรู้ สำหรับการศึกษาวิเคราะห์วิจัย และเพื่อจัดทำเป็น “บรรณานุกรมผลงานของ ศ.ดร.เจตนา นาควัชร” (ดู บรรณานุกรม 1) นอกจากนี้ ยังเก็บข้อมูลในรูปของแถบบันทึกเสียงที่บ้านพักการบรรยายของศ.ดร.เจตนา โดยเฉพาะการบรรยายแนะนำดนตรีคลาสสิกที่สถาบันเกอเธ่ กรุงเทพฯ รวม 16 ครั้ง และในรูปของแถบบันทึกภาพที่มีนัยสำคัญต่อการวิจัย เช่น การบันทึกการเล่นไวโอลินและการร้องเพลงของศ.ดร.เจตนาพร้อมกับนักดนตรีและนักร้องของวงสุนทราภรณ์ เมื่อ 6 สิงหาคม 2540 ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์

ต่อจากนั้น ก็เป็นการสืบค้นข้อเขียนที่อ้างผลงานและความคิดของศ.ดร.เจตนา ที่ปรากฏในสิ่งพิมพ์ต่างๆ เช่น หนังสือพิมพ์รายวัน หนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ จุลสาร วารสาร หนังสือ โดยเฉพาะวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท-เอก ในประเทศไทย รวมทั้งวารสาร หนังสือ ตลอดจนรายงานการประชุมสัมมนาเกี่ยวกับวรรณคดีเปรียบเทียบนานาชาติ ที่พิมพ์ในต่างประเทศ เพื่อเป็นข้อมูลประกอบในการศึกษาวิเคราะห์ผลกระทบที่มีต่อวงวิชาการ และเพื่อจัดทำบรรณานุกรม “ข้อเขียนที่อ้างอิงผลงานของ ศ.ดร.เจตนา” (ดู บรรณานุกรม 2)

คณะผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์นักวิชาการ นักคิด นักเขียน ศิลปิน ผู้กำกับละคร และ นักวิจารณ์ชาวไทยที่ได้ติดตามผลงานของกรณีศึกษา จำนวน 30 ท่าน ทั้งส่งแบบสอบถามให้แก่กลุ่มเป้าหมายชาวไทย (นักวิชาการ ศิลปิน นักวิจารณ์ และผู้สนใจฟังดนตรีคลาสสิก) และ นักวิชาการชาวต่างประเทศ รวม 165 ท่าน ผลการสัมภาษณ์และคำตอบแบบสอบถามได้ประมวลสรุปและวิเคราะห์ร่วมกับข้อมูลเอกสารรวมทั้งบทประพันธ์ของผู้เชี่ยวชาญ อันเป็นสาระสำคัญของรายงานการวิจัยในบทที่ 6

อนึ่ง คณะผู้วิจัยได้เชิญผู้เชี่ยวชาญทั้งชาวไทยและต่างประเทศ รวม 3 ท่าน คือ ศาสตราจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง, Professor Dr.Dr.h.c. Reinhold Grimm และ Professor Dr.Eberhard Laemmert ให้เขียนบทประพันธ์คุณค่าผลงานของศ.ดร.เจตนา ในด้านการศึกษา และวัฒนธรรม วรรณคดีเยอรมัน และวรรณคดีเปรียบเทียบด้วย

คณะผู้วิจัยได้ทำการสัมภาษณ์กรณีศึกษา 2 ครั้งด้วยกัน คือ ครั้งแรกในวันที่ 21 ธันวาคม 2540 เวลา 9.30-12.10 น., 13.30-16.40 น. และครั้งที่ 2 เมื่อ 1 กุมภาพันธ์ 2541 เวลา 15.40-17.20 น. บทสัมภาษณ์นี้ซึ่ง ศ.ดร.เจตนา ตรวจสอบแล้ว ได้นำมาพิมพ์ไว้ในภาคผนวก

รายงานการวิจัยเรื่อง **“นักคิด-นักวิจัยไทย : เจตนา นาควัชร”** มีการจัดแบ่งเนื้อหา และแนวทางการนำเสนอดังนี้

ภาคหนึ่ง ประกอบด้วยบทวิเคราะห์ของผู้วิจัยหลักและผู้วิจัยเฉพาะด้านรวม 6 บท ดังปรากฏรายชื่อบทและชื่อผู้วิเคราะห์วิจัยในสารบัญชั ทั้งนี้ หลังจากการเสนอร่างรายงานการวิจัยต่อที่ประชุมเมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม 2541 แล้ว ได้มีการปรับปรุงเนื้อหาในแต่ละบทให้กระชับรัดกุมและเหมาะสมยิ่งขึ้นอีก โดยคณะผู้วิจัยที่ทำหน้าที่บรรณาธิกรณได้ประชุมหารือร่วมกันเป็นระยะๆ เพื่อหาแนวทางร่วมเท่าที่จะเป็นไปได้ แต่การวิเคราะห์ ตีความ ประเมินคุณค่า และการให้ข้อสรุปรวมเกี่ยวกับผลงานของกรณีศึกษานั้น เป็นความรับผิดชอบของผู้วิจัยแต่ละคน เกณฑ์ที่ตกลงร่วมกันไว้อย่างหลวมๆคือ พยายามเขียนให้เข้าใจง่าย และเสนอประเด็น ความคิดของกรณีศึกษาให้ชัดเจน โดยแยกทัศนะของผู้วิจัยออกมาเป็นอีกส่วนเพื่อกันมิให้เกิดความสับสน

ภาคสอง ประกอบด้วยบทประเมินผลงานทางวิชาการของกรณีศึกษารวม 3 บท โดยผู้เชี่ยวชาญที่รับเชิญ 3 ท่านดังกล่าวข้างต้น สำหรับบทที่ 2 และ 3 ของภาคนี้ ซึ่งต้นฉบับเป็น

ภาษาเยอรมันนั้น จะมีบทแปลเป็นภาษาอังกฤษและภาษาไทยกำกับไว้ด้วย โดยระบุชื่อผู้แปลไว้ในสารบัญ

เอกสารประกอบรายงานการวิจัย ได้แก่ ทศนะของผู้วิจารณ์ บทอภิปรายทั่วไปช่วงก่อนเปิดประชุมทางวิชาการ เมื่อ 9 พฤษภาคม 2541 และทศนะที่มีต่อการประชุมและการวิจัยที่มีนัยสำคัญ ได้แยกออกมารวมเป็นเล่มเฉพาะ เพื่อผู้สนใจจะได้พิจารณาประกอบกับร่างรายงานการวิจัยซึ่งเย็บเล่มไว้ต่างหาก โดยมีประมวลผลคำตอบแบบสอบถามผนวกไว้ท้ายเล่มด้วย

โครงการวิจัยเรื่อง **“นักคิด-นักวิจัยไทย : เจตนา นาควัชร”** สำเร็จลงได้ด้วยความร่วมมืออย่างดียิ่งจากบุคคล สถาบัน และองค์กรหลายฝ่าย คณะผู้วิจัยขอขอบพระคุณผู้เชี่ยวชาญทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศที่ได้กรุณาสละเวลาอันมีค่าเขียนบทประเมินอย่างละเอียดถี่ถ้วนและมีคุณค่ายิ่ง ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.เอกวิทย์ ณ ถลาง และศาสตราจารย์ ดร.จักรทิพย์ นาถสุภา ผู้เชี่ยวชาญและที่ปรึกษา ที่กรุณามอบค่าสมนาคุณและทุนทรัพย์เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการวิจัยและการจัดประชุม ขอขอบพระคุณที่ปรึกษาอีก 2 ท่าน คือ อาจารย์นิธยา มาตะวิสุทธิ และผศ.สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร ขอขอบคุณผศ.ดร.สงวนศรี ชันขวีเชียร และผศ.ศิริรัตน์ ทวีเลิศนิธิ ที่ได้ช่วยแปลแบบสอบถามและร่วมแปลบทประเมินของผู้เชี่ยวชาญบางส่วน ขอขอบคุณ Professor William Littlewood ที่ได้แปลบทความของศาสตราจารย์กริมม์เป็นภาษาอังกฤษ และมอบค่าแปลสำหรับซื้อหนังสือเข้าห้องสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากรเพื่อเป็นเกียรติแก่กรณีศึกษา ขอขอบคุณรศ.ดร.พรสวรรค์ วัฒนางกูร ที่ได้แปลบทประเมินของผู้เชี่ยวชาญและช่วยติดต่อกับนักวิชาการชาวต่างประเทศ และ ผศ.นฤมิตร สอดสุข ที่รับหน้าที่บรรณาธิการ ขอขอบคุณ น.ท.หญิง สุมาลี วีระวงศ์ ผศ.เอมอร นิรัญราช ที่ได้ให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ และน.ส.วิภา จาริวงศ์ไพบูลย์ ที่ช่วยทำบรรณานุกรม ขอขอบคุณทุกท่านที่ได้กรุณาให้สัมภาษณ์และตอบแบบสอบถาม ตลอดจนทุกท่านที่ช่วยเก็บข้อมูล ประมวลคำตอบแบบสอบถาม ถอดเทปสัมภาษณ์ ธุรการ/การเงิน พิมพ์ พิสูจน์อักษร และมีส่วนร่วมในการทำให้รายงานการวิจัยเรื่องนี้สำเร็จลงได้

คณะผู้วิจัยใคร่ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชร ที่ยอมรับเป็นกรณีศึกษาและให้ความร่วมมือในการสัมภาษณ์ตลอดจนให้ข้อมูลที่จำเป็น ขอขอบพระคุณผู้วิจารณ์ร่างรายงานการวิจัย อันได้แก่ ศาสตราจารย์ น.พ.พูนพิศ อมาตกุล รศ.นพมาส แวหวงส์ ผศ.ดร.ไชยันต์ รัชชกุล ผศ.ดร.นฤมล กาญจนทัต ผศ.ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์ ผศ.สุดาวรรณ สินธุประมา อาจารย์วิทยากร เขียงกุล ดร.อมรวิรัช นาคกรรพ และนายดุสิต จรูญพงษ์ศักดิ์ ขอขอบพระคุณสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร สถาบันทูตเยอรมัน สถาบันเกอเธ่ (กรุงเทพฯ) และบริษัทโตชิบา (ประเทศไทย) ที่ร่วมดำเนินการและร่วมให้ทุนสนับสนุนการจัดประชุมเสนอร่างรายงานการวิจัย และท้ายที่สุด ขอขอบพระคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ให้ทุนอุดหนุนการวิจัยเรื่องนี้

ภาคหนึ่ง

บทวิเคราะห์ของคณะผู้วิจัย

บทที่ 1

แนวคิดเกี่ยวกับมนุษยศาสตร์และทักษะเกี่ยวกับการวิจัย ของ ศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชระ

ดวงมน จิตรจำนงค์

1. แนวคิดเกี่ยวกับมนุษยศาสตร์

1.1 วิชาดักดานวิทยากับภารกิจต่อบ้านเมือง

เมื่ออาจารย์เจตนารับราชการในคณะอักษรศาสตร์ วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ ของมหาวิทยาลัยศิลปากร มาถึงปีท้าย ๆ ของอายุราชการ ท่านได้ขนานนามตนเองว่าเป็น ศาสตราจารย์ในวิชา “ดักดานวิทยา”¹

ข้อเขียน คำบรรยาย หรือแม้แต่บทสัมภาษณ์ของอาจารย์มักทิ้งข้อคิดไว้ให้ขบขันเสมอ คำว่า ดักดานวิทยา เป็นศัพท์ที่อาจารย์บัญญัติขึ้น กล่าวได้ว่าคำนี้แสดงการวิพากษ์วิจารณ์ สังคมไทย (และโลกในยุคโลกาภิวัตน์ด้วย) ในแง่ที่คนส่วนใหญ่พากันหวาดกลัวความดักดาน และพยายามแสวงหาความก้าวหน้าที่วัดด้วยวัตถุและเทคโนโลยีเพื่อหนีความดักดานให้ไกล ที่สุด จนกลายเป็น “พลวัตของสังคมยุคใหม่” แม้แต่ในชั้นอุดมศึกษา ความคิดกระแสหลักก็ “เป็นไปในรูปของการสร้างความชัดเจนในวิชาชีพบางแขนงที่จะนำไปสู่ความมั่งคั่งทางโภคทรัพย์” ดังนั้น “วิทยาการที่ไม่ตามกระแส...ก็มักจะเจตนาตายไปเองโดยธรรมชาติ”²

อาจารย์เจตนาใช้คำว่าดักดานวิทยา กระตุ้นให้คิดว่าความดักดานอาจจะไม่ได้หมายถึง การตามไม่ทันความเจริญของยุคสมัยอย่างที่เข้าใจกัน หากแต่เป็นการทวนกระแสด้วยการ เลือกอย่างจงใจ ผู้จะทวนกระแสอันเชี่ยวกรากนี้ได้ย่อมต้องมีความแข็งแกร่งทางจิตใจ เล็งเห็น แก่นสารอันแท้จริงที่ควรแสวงหา น่าสังเกตว่า “บุญคุณ” (ของบ้านเมือง) คือข้อเรียกร้องต่อ ความรับผิดชอบที่กำหนดภารกิจของผู้ดำรงตนอยู่ในสาขาวิทยาการนี้ ดังที่อาจารย์กล่าวถึงการ เลือกทำงานสอนภายหลังทำงานบริหารอยู่ด้วยในระยะหนึ่งว่า

“...หลังจากนั้นผมก็ตัดสินใจว่า งานบริหารนี้มันไม่ใช่สิ่งที่ผมคิดว่าผมจะเอาดี ทางนี้ เพราะว่าโดยเนื้อแท้แล้ว ...ผมอยากจะสอนหนังสือให้มากกว่านี้ ผม เป็นครู เมื่อหมดวาระแล้วผมก็ขอไม่ต่อ ผมก็กลับมาเป็นอาจารย์เฉย ๆ เป็น มาจนกระทั่งทุกวันนี้ มันก็ 15-16 ปีแล้ว ผมก็ไม่คิดว่าผมตัดสินใจผิด ... อัน ที่จริงผมเป็นนักเรียนทุนรัฐบาล เมื่อเรียนจบแล้วก็ต้องทำงานใช้ทุน มีเพื่อน ผูกบางคนถามว่า ผมก็ทำงานใช้ทุนจนหมดไปนานแล้ว จะมาดักดานอยู่กับ การเป็นครูในสถาบันใกล้เล่าหุ้แห่งนี้อีกทำไม ผมก็ตอบเขาไปสั้น ๆ ว่า ทุน นั้นใช้หมด แต่บุญคุณใช้เท่าไรก็ไม่มีวันหมด”

“เอกลักษณ์ไทยที่ไม่ต้องมีใครเรียกร้องให้รณรงค์” 70 ปีจุฬาฯ, 2539 : 107

คำถามก็คือ ภารกิจของศาสตราจารย์ในวิชาศึกษาด้านวิทยานี้ มีความสำคัญเพียงไร จึงต้องกล่าวอ้างอิงถึงบุญคุณของบ้านเมืองที่ไม่มีวันชดใช้ได้หมด คำตอบของคำถามนี้ที่สั้นที่สุดน่าจะเป็นว่า วิทยาการทางมนุษยศาสตร์ (ศึกษาด้านวิทยา) เป็น “ทางรอด” ของบ้านเมือง ซึ่งไม่ได้สำคัญน้อยไปกว่าหรือห่างไกลจาก “ความอยู่รอดของมนุษยชาติ” อาจารย์เจตนาได้ขยายความว่า ความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์ไม่ได้เป็นปัญหาทางวิชาการเท่านั้น ด้วยเหตุผลที่มนุษยศาสตร์ต้องเกี่ยวข้องกับพฤติกรรม ประสพการณ์และชีวิตมนุษย์ และสามารถพัฒนาไปจนถึงขั้นที่ให้ “มนุษย์วิถี”

“...มนุษยศาสตร์เป็นวิทยาการที่ผูกอยู่กับพฤติกรรมมนุษย์ ประสพการณ์มนุษย์ และชีวิตมนุษย์ มนุษยศาสตร์จึงเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยมนุษย์วิถี และในการพัฒนาขั้นสูงสุดของวิชานี้ ย่อมจะต้องพยายามชี้ทางอันเรียกได้ว่าเป็นมนุษย์วิถี ...”

เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : (1) - (2) (เน้นตามต้นฉบับ)

1.2 มนุษยศาสตร์ มนุษยวิถี และมนุษย์วิถี

1.2.1 มนุษย์สัมพันธ์มนุษย์

คงเป็นการด่วนสรุปและผิวเผินเกินไปหากจะกล่าวว่าอาจารย์เจตนาต่อต้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ควรพิจารณาที่อาจารย์กล่าวว่า “อะไรก็ตามที่ดึงเราเข้าไปหาคุณค่าของความ เป็นมนุษย์ อันนั้นน่าจะเป็นแกนของการศึกษา”³ ดังนั้นอาจารย์จึงมักกล่าวถึง “วาทะผู้เปี่ยมด้วยวัฒนธรรม” เช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิใช่ในแง่ที่ทรงทำนุบำรุงการสร้างสรรคทางศิลปะเท่านั้น ยังรวมไปถึง “การทำประเทศให้ทันสมัย” โดยใช้ “วิภาษวิธีระหว่างความสำนึกในเรื่องความเปลี่ยนแปลงในกระแสโลกาวัตรกับความสำนึกในมรดกทางวัฒนธรรม”⁴ และยังกล่าวถึงประสพการณ์เมื่อไปเรียนที่เมืองแมนเชสเตอร์ในประเทศอังกฤษ ซึ่งถึงแม้ว่าเป็นเมืองอุตสาหกรรมก็ยังมีดนตรีและละครในวิถีชีวิตของชุมชน แม้ในชุมชนแออัด⁵

ประสพการณ์การเรียนรู้ทั้งในวัฒนธรรมไทยและตะวันตก น่าจะเป็นที่มาของความเห็นเชิงสรุปของอาจารย์ที่ว่า มนุษยศาสตร์เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต มนุษยศาสตร์ไม่ใช่วัฒนธรรมทางหนังสืออย่างเดียว แต่นำมนุษย์ไปสัมผัสมนุษย์ การถ่ายทอดประสพการณ์มาไว้ในรูปงานสร้างสรรค์ทางศิลปะ ย่อมแสดงถึงความมุ่งหมายที่จะสื่อสารกันระหว่างมนุษย์ การพะวงอยู่กับสื่อเพียงอย่างเดียวอาจทำให้การสื่อสารเบี่ยงเบนออกไปจากการเข้าถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ได้⁶

ความคิดสำคัญที่เรียกว่า “มนุษย์สัมพันธ์มนุษย์” นั้น หมายถึง “การสัมผัสกันด้วยปัญญา” ซึ่งเน้นที่ “การพูดกัน” มิใช่พูดแต่ฝ่ายเดียว อาจารย์จึงกล่าวว่าระบบการศึกษาทางมนุษยศาสตร์แบบโบราณแตกต่างจาก “การศึกษาเพื่อทวยราษฎร์” และการศึกษาอย่างเป็นทางการ (formal education) ในส่วนสำคัญคือ

“...แม้แต่ระบบการแสวงหาความรู้และถ่ายทอดความรู้ก็มักจะเป็นไปในแบบของทศปาโมกข์ คือศิษย์กับครูสัมผัสกันด้วยปัญญา คือมนุษย์สัมผัสมนุษย์ นักปราชญ์ศาสตราโบราณพึงพิเคราะห์มวลมนุษย์และสรรพสิ่งจนแตกฉานแล้วถ่ายทอดความเจนจัดต่อโลกของท่านโดยตรงต่อศิษย์ ซึ่งโดยทั่วไปแล้วก็ถือว่าเป็นความรู้ที่เดินทางสายเดียว คือไม่ใช่การบรรยาย แต่เป็นการสนทนา เป็นการอภิปรายตอบโต้ คือเป็นการพูดกัน (dialogue) นั่นคือวิธีการที่แท้จริงของมนุษยศาสตร์”

เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 12

การย้ำอย่างหนักแน่นว่า “มนุษยศาสตร์เป็นวิทยาการเสรีที่เรียนรู้ได้ด้วยวิธีการที่ไม่เป็นทางการ” น่าจะทำให้เกิดคำถามว่า เราจะจัดการศึกษาในสาขามนุษยศาสตร์กันอย่างไร อาจารย์ได้ชี้ให้คิดว่า

“...วิธีการของมนุษยศาสตร์ คือการกระตุ้นการแสวงหาความหมาย และคุณค่าของปัจเจกบุคคลด้วยตัวของเขาเอง ในกรอบของสถาบันการศึกษา เราก็มักจะชอบที่จะจัดหลักสูตรแบบสำเร็จรูปที่ให้ทั้งความรู้และปลูกกระดมปัญญา โดยที่เราหวังว่า ‘การสอน’ จะเป็นการกำหนดพฤติกรรมที่คงทนถาวรหลังจากที่นักเรียนได้ออกจากห้องเรียนไปแล้ว แต่นักศึกษาย่อมจะรู้ดีว่า การ ‘ให้’ ความรู้ต่อผู้เรียนนั้นไม่อาจเทียบเทียมได้กับการที่ผู้เรียน ‘แสวงหา’ และ ‘ค้นหา’ ความหมายและคุณค่าด้วยตัวของเขาเอง...”

เล่มเดิม : 9

กล่าวได้ว่าในความคิดของอาจารย์เจตนา การศึกษาที่เป็นทางการควรจะทำมากกว่าการจัดหลักสูตรสำเร็จรูปและการ ‘ให้’ ความรู้ คือควรจัดให้เป็นการกระตุ้นให้คิดและเห็นคุณค่าของการแสวงหาความหมายและคุณค่าด้วยตนเอง ด้วยเหตุนี้แม้ในระบบการศึกษาที่เป็นทางการ ครูก็ต้องใช้เวลาแก่ศิษย์ มหาวิทยาลัยที่ครูมุ่งแต่ทำวิจัยจนทอดทิ้งนักศึกษาจึงถือเป็น “มหาวิทยาลัยที่ไร้มนุษยธรรม”

“...มีอาจารย์คนหนึ่งพูดกับผมอย่างตรงไปตรงมาเลย ฉันไม่ต้องการมามหาวิทยาลัย ไม่ต้องการมาให้เด็กมาทรมานใจฉัน ฉันต้องการเวลาไว้ทำวิจัย ... ก็ทำไมไม่ไปอยู่ศูนย์วิจัยเสียเล่า มาเป็นครูทำไม ถ้าเป็นครูต้องสอนหนังสือด้วย ต้องมีเวลาให้กับเด็ก...”

ให้สัมภาษณ์คณะผู้วิจัย 21ธ.ค. 40

นักศึกษาที่มีความใฝ่รู้อยู่แล้ว เมื่อได้รับแรงกระตุ้นจากครูอาจารย์ ได้เรียนรู้วิธีคิดและการมองโลกอย่างมีวุฒิภาวะ ได้พิจารณาขบคิดและถกเถียงกับผู้ใฝ่รู้ด้วยกัน ย่อมจะเติบโตทางสติปัญญาและแสวงหาความหมายและคุณค่าต่อไปด้วยตนเอง

“...ผมเชื่อเรื่องความใฝ่รู้ของตัวเอง และผมเชื่อเรื่องครูที่ดี ถ้าได้ครูที่ดีนี้ ไม่ใช่ว่าเขามายัดเยียด มาบิ๋นให้ แต่ครูที่ดีจะนำทางให้เราได้คิดเอง และสามารถที่จะคิดต่อไปได้เรื่อย ๆ อย่างไม่มีวันหยุด”

บทสัมภาษณ์ในเทรนดิแมน, 5, 49 (ก.ย.2539) : 107

ความใฝ่รู้ของบุคคลย่อมขึ้นกับประสบการณ์จากครอบครัวและชุมชนด้วย ดังที่อาจารย์กล่าวถึงครอบครัวและการเรียนก่อนระดับอุดมศึกษาอยู่เสมอ นอกจากนี้ การเรียนรู้ของชาวบ้านในชุมชนก็คือ การเรียนรู้ทางมนุษยศาสตร์นั่นเอง

อาจารย์เจตนาต่อต้านการจัดแบ่งหน้าที่อย่างตายตัวในโลกสมัยใหม่ พื้นฐานทางครอบครัว ชุมชน และสังคม น่าจะเปิดโอกาสให้ทุกคนมีมนุษยวิธีจากการศึกษาที่ไม่เป็นทางการ โดยที่นักมนุษยศาสตร์ผู้อยู่ในระบบที่เป็นทางการก็ย่อมจะต้องเรียนรู้วิทยาการในสาขาอื่นด้วย และอาจต้อง “แทรกซึมเข้าไปในกิจการด้านอื่น เพื่อปลูก ‘ความสำนึกในคุณค่าของความเป็นมนุษย์’”⁷

ในการแสวงหาความหมายและคุณค่าของความเป็นมนุษย์ที่ปัจเจกบุคคลจะต้องกระทำด้วยตนเองบนพื้นฐานของบริบททางวัฒนธรรมที่เกื้อกูลให้เกิดปัญญาและรากฐานทางจริยธรรมนั้น อาจารย์ได้ชี้ว่า ปัจจัยสำคัญในการดำเนินชีวิตเพื่อบรรลุจุดประสงค์นี้คงไม่มีสูตรตายตัว อาจารย์กล่าวว่าในแนวทางของพุทธศาสนานั้น

“...สติเป็นตัวสำคัญที่สุด ต้องครองสติให้มั่น แล้วเดินไปในทางสายกลาง แต่หากถามว่าทางสายกลางอยู่ตรงไหน ก็คงต้องใช้สมองของตัวเองนี้ ตัดสินเอาเอง”

บทสัมภาษณ์ในไรเดอร์, 6, 8 (ส.ค. 2540) : 85

ดังนั้น สิ่งสำคัญที่มนุษย์จะได้รับจากการที่มนุษย์สัมผัสมนุษย์ซึ่งเป็นการสัมผัสทางปัญญานั้นก็คือคุณสมบัติที่จะนำไปสู่การค้นพบความหมายและคุณค่าของความเป็นมนุษย์ คุณสมบัติดังกล่าวนี้ก็คือ สติ การใช้ทางสายกลาง (ในการดำเนินชีวิต) และปัญญาที่มาจากการเลือกเฟ้นไตร่ตรองด้วยตนเอง

ความหมายของคุณค่าของความเป็นมนุษย์นั้นย่อมห่างไกลจากความหลงตัวเอง แม้ค้นพบโดยปัจเจกบุคคลก็ไม่ใช่เพื่อปัจเจกบุคคลเท่านั้น อาจารย์ได้ขยายความว่า หมายถึงคุณค่าที่พึงมีต่อผู้อื่นด้วยการใช้สัญชาตญาณใฝ่ดีเอาชนะสัญชาตญาณใฝ่ต่ำในตัวเองเพื่อสร้างความอยู่รอดแก่โลก ดังปรากฏในคำสัมภาษณ์ต่อไปนี้

“...[คนในยุคปัจจุบัน] กำลังต่อสู้กับตัวเอง คือ สัญชาตญาณไม่ติดกับสัญชาตญาณ
ไม่ต่ำกำลังต่อสู้กัน แต่สัญชาตญาณไม่ต่ำนั้นจะมีเครื่องมือที่มีพลังกว่า และ
เครื่องมืออันนั้นก็คือเทคโนโลยีสมัยใหม่”

เล่มเดิม : 73

“...นรกคือตัวเราเอง และนรกอยู่ในใจเราเอง ส่วนสวรรค์ก็เป็นว่า เราสามารถ
จะสร้างความผาสุกให้กับคนอื่นได้”

“...คุณค่าของความเป็นมนุษย์ มันไม่ใช่สิ่งที่ว่าเราคิดว่าเรามีค่าสำหรับ
ตัวเราเอง แต่คุณค่าของความเป็นมนุษย์ก็คือว่า เราเป็นหนึ่งในบรรดาสิ่งที่
มีชีวิตในท่ามกลางโลกอันนี้ และตัวของเรานั้นอยู่ในสถานะ อยู่ในภาวะที่จะ
สามารถสร้างความอยู่รอดให้แก่โลกนี้ได้ด้วยวิธีการของคนตัวเล็ก ๆ
ของเรา”

เล่มเดิม : 94

1.2.2 ความสำนึกทางประวัติศาสตร์ และการมองโลกด้วยทัศนะทางปรัชญา กับ กระบวนการขัดเกลาทางวัฒนธรรม

ในเมื่อความแข็งแกร่งของมนุษยศาสตร์ มีพื้นฐานอยู่ที่การขบคิดถกเถียงกันระหว่าง
มนุษย์ ความสนใจในคุณค่าของมนุษย์ย่อมนำมาสู่การศึกษาผลงานของมนุษย์ด้วยดังที่เห็นกัน
แล้วว่า อารยธรรมของมนุษย์มีการสืบทอดปรับเปลี่ยนและสร้างใหม่โดยไม่ละทิ้งรากฐานทาง
วัฒนธรรม ความสำนึกทางประวัติศาสตร์เป็นปัจจัยสำคัญส่วนหนึ่งที่ทำให้มนุษย์เห็นคุณค่า
ของความเป็นมนุษย์และผลงานที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น ยิ่งกว่านี้ งานสร้างสรรค์ที่คงทนเหนือ
กาลเวลา และหรือแพร่หลายไปในต่างถิ่นต่างวัฒนธรรมย่อมทำให้มนุษย์เชื่อในคุณค่าของ
ความเป็นมนุษย์ การศึกษามรดกของวัฒนธรรมโบราณเป็นสิ่งที่คนตะวันตกจำนวนมากเชื่อว่า
เป็นวิธีการศึกษาที่ดีที่สุด ประเด็นนี้จะต่างจากความคิดเกี่ยวกับการศึกษาอย่างเป็นทางการ
ในประเทศไทยซึ่งเริ่มต้นที่ “การเตรียมคนไว้สู้กับฝรั่งด้วยศิลปาชีพสมัยใหม่” พร้อม ๆ กับการ
ทำประเทศให้ทันสมัย⁸

อาจารย์เจตนาเห็นว่าการเข้าถึงเอกลักษณ์ของสังคมไทยในสถาบันอุดมศึกษา
สามารถกระทำได้โดยไม่ต้องผ่านการณรงค์ซึ่งมักกระทำกันอย่างผิวเผิน แต่จะต้องกระทำด้วย
การเรียนรู้อย่างเข้มข้นในการปฏิบัติและการได้สัมผัสกับอาจารย์ที่มีความรู้ลึกซึ้งแม้ไม่ได้แสดง
กรอบความคิดทางทฤษฎีอย่างแน่ชัด⁹

“การครอบครองอดีต” อันหมายถึงการเข้าถึงความหมายและคุณค่าของอดีต มิได้
หมายถึงความหลงใหลเพื่ออดีต “หากแต่เป็นการหยั่งรากทางวัฒนธรรมไปสู่พื้นฐานอันมั่นคง
แล้วใช้ฐานนั้นเป็นการสร้างงานที่มีลักษณะ ‘ร่วมสมัย’ ต่อไป” จึงกล่าวได้อย่างมั่นใจว่า “มิติทาง
ประวัติศาสตร์เป็นองค์ประกอบสำคัญของมนุษยศาสตร์” อาจารย์ได้อ้างความคิดของ เอเลียต

(T.S. Eliot) กวีชาวอเมริกันที่ไม่อยู่ในอังกฤษว่า “การครอบครองอดีตมิใช่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้เองโดยสัญชาตญาณ แต่เป็นผลของ ‘การใช้ความพากเพียรพยายามอย่างมหาศาล’ ” อาจารย์ได้ชี้ให้เห็น “หลุมพรางของมนุษยศาสตร์” อีกด้วยว่า การที่มนุษยศาสตร์เน้นการให้และรับประสบการณ์ของปัจเจกบุคคล ข้อสรุปจากฐานข้อมูลที่มีอยู่จำกัดก็อาจแสดงข้อจำกัดของมนุษย์เอง “ภาพของอดีตที่ปัจเจกบุคคลสร้างขึ้นมาได้ตามใจปรารถนานั้นเป็นแต่เพียง ‘มโนภาพ’ มีลักษณะเป็นอัตนัยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้”¹⁰

การที่มนุษยศาสตร์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับข้อเท็จจริงเพียงอย่างเดียวนี้ แม้เป็นข้อจำกัดแต่ก็เป็นจุดเด่นที่เป็นคุณของวิทยาการสาขานี้ด้วย อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ก็มีความเห็นว่านักประวัติศาสตร์ไม่ได้เสนอแต่ข้อเท็จจริงเท่านั้น แต่จะต้องแสดงความจริงในระดับที่เหนือจากนั้น คือความจริงอันสร้างขึ้นจากความสัมพันธ์ของข้อเท็จจริงที่แสดงบรรยากาศของยุคสมัย โดยต้องใช้จินตนาการเป็นส่วนประกอบด้วย¹¹

อาจารย์เจตนาได้ชี้ว่า สิ่งที่ขัดเซยความไม่แน่นอนของวิทยาศาสตร์ของมนุษยศาสตร์ ก็คือ “ความลึกซึ้งในการมองโลกและความสามารถในการประเมินคุณค่า” ซึ่งแน่นอนว่าสามารถถกเถียงโต้แย้งกันได้ นักมนุษยศาสตร์ “ย่อมจะต้องใจกว้างพอที่จะรับได้ว่ามีผู้อื่นคิดไม่เหมือนตน” ถ้าอย่างนั้นอะไรคือสิ่งที่จะใช้กำกับวิทยาการทางมนุษยศาสตร์ คำตอบก็คือ ปรัชญาด้านจริยศาสตร์นั่นเอง¹² ในเวลาต่อมาอาจารย์ก็ได้ย้ำว่ามนุษยศาสตร์มีภารกิจในการพัฒนาสัญชาตญาณใฝ่ดีของมนุษย์ ดังที่ชี้ว่ามนุษยศาสตร์แผนใหม่ต้องศึกษาปรากฏการณ์ใหม่อย่างไม่หยุดยั้ง

...ไม่มียุคไหนที่จำเป็นต้องพัฒนาความแข็งแกร่งทางจริยธรรมมากไปกว่ายุคข้อมูลข่าวสาร มนุษยศาสตร์คงจะเป็นศาสตร์ที่ช่วยพัฒนาคุณสมบัติที่กล่าวมานี้ได้ แต่มนุษยศาสตร์แผนใหม่คงจะไม่ทำหน้าที่เป็นเพียงนักเทคนิคที่เดินตามขนบจริยศาสตร์ที่รับสืบทอดมาจากอดีต การท้าทายของโลกสมัยใหม่คือการเรียกร้องให้ศาสตร์แขนงนี้วิเคราะห์เจาะลึกลงไปในกระแสของพฤติกรรมใหม่ กระบวนการใหม่ ความสำนึกใหม่ เพื่อชี้ให้เห็นอย่างเป็นเหตุเป็นผล และด้วยภววิสัยว่า ทิศทางใดจะนำไปสู่อัตวินิบาตกรรมและทิศทางใดจะนำไปสู่ความอยู่รอดของมนุษยชาติ...”

วิกฤตการณ์ของมนุษยศาสตร์, 2538 : 34

เมื่อพิจารณาเชื่อมโยงต่อไปกับที่อาจารย์กล่าวว่า “การมองโลกด้วยทัศนะของปรัชญาควรจะเป็นแก่นของการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาที่เรียกกันว่ามนุษยศาสตร์ และก็อาจจะเป็นแก่นของการศึกษาในแขนงอื่นได้ด้วย”¹³ ก็น่าจะหมายความว่า ความลึกซึ้งในการมองโลกก็คือการมองโลกในแง่ปรัชญาที่เริ่มต้นจากระดับบุคคลและขยายวงออกไปสู่ผู้อื่นที่หลากหลาย

“...ปรัชญาคงมิใช่เป็นโลกทัศน์ของบุคคลที่รู้อยู่เฉพาะของตัวเอง ปรัชญาเป็นเรื่องที่ตั้งอยู่บนรากฐานของการยอมรับของคนจำนวนหนึ่ง ยิ่งถ้าเป็นคนจำนวนมากก็ยิ่งดี หมายความว่า ปรัชญานั้นคือศาสตร์ที่ทำลายอัตตาของแต่ละบุคคลเพื่อที่จะนำไปสู่ความคิดรวม ... ปรัชญาคือศาสตร์ที่แผ่อยู่ในศาสตร์อื่น และนักคิดก็ได้พยายามพัฒนาไปจนถึงขั้นที่ว่า เราสามารถที่จะสร้างแนวความคิดซึ่งกว้างพอที่จะครอบคลุมประสบการณ์ของคนเป็นจำนวนมากได้ ...”

เล่มเดิม : 34-35

เนื่องจากวิธีการของมนุษยศาสตร์คือ “มนุษย์สัมพันธ์มนุษย์” ด้วยความใฝ่รู้และเปิดรับประสบการณ์อย่างกว้างขวาง การค้นพบทางมนุษยศาสตร์เป็นการค้นพบทางความคิดที่เป็นอัตนัย แต่ก็ก็เป็นอัตนัยที่ครอบคลุมประสบการณ์ร่วมของคนจำนวนมาก ทั้งต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างวัฒนธรรม อาจารย์เจตนาได้กล่าวอย่างเชื่อมั่นว่า ผลงานของมนุษย์เป็นตัวแทนของมนุษย์ มิใช่เป็นเพียงวัตถุ ที่ว่าเป็นตัวแทนก็คือตัวแทนของคุณค่าที่จะบอกกล่าวแก่ตัวเองและผู้อื่น อาจเป็นหลักที่มุ่งให้เป็นวิถีของมนุษย์ที่จะดำเนินร่วมกันไปสู่ความเป็นอารยะ

สิ่งสำคัญก็คือ “หน้าที่ของปรัชญา คงจะต้องเป็นการวิเคราะห์ตัวเองและสร้างความสำนึกว่าเรายู่ตรงไหน เรายู่ในสภาวะอันใด”¹⁴ และต้องคำนึงด้วยว่า

“...ปรัชญาคือ การมองโลกและการให้ข้อสรุปบนรากฐานของข้อมูลที่ไม่มีความสมบูรณ์ได้ ปรัชญาคือศาสตร์แห่งการฟ่ายแพ้ และนักปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่เป็นจำนวนมากไม่ได้ทำ ‘วิจัย’ ในความหมายที่นักวิชาการในปัจจุบันชอบใช้กัน ท่านหยั่งรู้เอง หรือหาข้อสรุปจากการเชื่อมโยงประสบการณ์ต่าง ๆ... ในท้ายที่สุดแล้วข้อสรุปเชิงปรัชญามักจะเป็นความชัดเจนที่มาจากประสบการณ์อันหลากหลาย ซึ่งมีใช้มาจากตัวงานวิจัยแต่เพียงชิ้นเดียว ข้อสำคัญอยู่ที่ว่านักคิดจะแปลง ‘personal vision’ ให้ไปเป็น ‘collective vision’ ได้อย่างไร”

เล่มเดิม : 39 (เน้นโดยผู้วิจัย)

อาจารย์เจตนายังเห็นว่า มนุษยศาสตร์เป็นกระบวนการขัดเกลาทางวัฒนธรรมที่ยึดตัวมนุษย์เป็นหลัก¹⁵ กระบวนการนี้จะประกอบด้วย การแสวงหาความหมายและคุณค่าที่พึงประสงค์ในอุดมคติพร้อม ๆ กับจัดส่วนที่บันทึกหรือทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ในขณะที่ยังไม่มีคำตอบที่สมบูรณ์ตายตัว ก็ยังมีความหวั่นในความเปราะบางของมนุษย์ที่จะค้นหาเรื่อยไปอย่างไม่รู้จบ ในแง่นี้ นักวิจารณ์ก็คือนักมนุษยศาสตร์ในความหมายกว้างนั่นเอง

“...นักวิจารณ์นี้จะสั่งสมความรู้ สั่งสมประสบการณ์มาแล้วในขั้นหนึ่งในบรรดาประสบการณ์ทั้งหลายที่เขามีมานั้นอาจจะเป็นประสบการณ์ทุติยภูมิ...

[มาจากการศึกษาผลงาน] เขาควรจะอยู่ในฐานะที่สามารถที่จะรู้ได้ว่า มีคุณค่าบางประการหรือไม่ที่เป็นคุณค่าที่อยู่เหนือกาลเวลา เหนือถิ่นที่ ในขณะที่เดียวกัน เมื่อเขามาพบปัญหาที่อยู่เบื้องหน้าเขา เขาก็ต้องวิเคราะห์งานนั้นด้วยการที่ใส่ใจต่อสภาพแวดล้อมที่เหตุการณ์นั้นอุบัติขึ้น หรืองานชิ้นนั้นอุบัติขึ้น..."

เล่มเดิม : 75

ควรพิจารณาด้วยว่า ในเมื่อมนุษยศาสตร์ผูกพันกับคุณค่าของความเป็นมนุษย์ซึ่งมีลักษณะอัตนัย การศึกษาและวิจัยทางมนุษยศาสตร์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมนุษยศาสตร์อันเป็นกระบวนการขัดเกลาทางวัฒนธรรมดังกล่าวแล้ว ย่อมปฏิเสธการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลเชิงอารมณ์ไม่ได้ และผู้ศึกษาก็ย่อมต้อง "เอาจิตของตนและอารมณ์ของตนเข้าไปพัวพันด้วย" วุฒิภาวะของผู้ศึกษาย่อมเป็นวุฒิภาวะทางอารมณ์ด้วย ถึงแม้ว่าความเที่ยงธรรมของนักวิจัยทางมนุษยศาสตร์ย่อมเป็นสิ่งสำคัญมาก แต่ความเที่ยงธรรมที่กล่าวนี้คงไม่สามารถดำรงอยู่ได้ ถ้าปราศจากวุฒิภาวะทางอารมณ์ "การจัดอคติในตัวของนักวิจัยเอง มิได้หมายความว่า เป็นการทำลายอารมณ์ความรู้สึกใด ๆ ให้หมดไป" ตรงกันข้ามนักมนุษยศาสตร์จำเป็นต้อง "ลับความอ่อนไหวของอารมณ์มนุษย์ให้เฉียบคมอยู่เสมอ"¹⁶ ดังนั้น กระบวนการขัดเกลาทางวัฒนธรรมย่อมเป็นกระบวนการขัดเกลาทางปัญญาและอารมณ์ควบคู่กันไป

ความแข็งแกร่งของมนุษยศาสตร์ย่อมบ่งชี้ความแข็งแกร่งของวัฒนธรรมและกิจกรรมทางปัญญาของคนส่วนใหญ่

"...มนุษยศาสตร์คงจะเป็นวิทยาการที่อ่อนเปลี้ยไปเสียนานแล้ว ถ้าคนส่วนใหญ่คิดว่ามนุษย์มิใช่จุดศูนย์กลางของกิจกรรมทางปัญญาทั้งหลายทั้งปวง..."

ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 9

นั่นหมายความว่า ความแข็งแกร่งของมนุษยศาสตร์ ความแข็งแกร่งของการแสวงหาคู่ค่าของความเป็นมนุษย์และกระบวนการขัดเกลาทางวัฒนธรรม ขึ้นอยู่กับความเชื่อมั่นในความสามารถทางปัญญาของมนุษย์ที่จะเรียนรู้และโต้แย้งถกเถียงกันอย่างเปิดกว้างเที่ยงธรรม และมีวุฒิภาวะ อาจารย์พยายามชี้ในงานหลังจากนี้ว่า คนจำนวนไม่น้อยได้จำกัดตัวเองด้วยคำตอบสำเร็จรูปอย่างตายตัวเหมือนข้อสอบปรนัย โดยทึกทักเอาว่าเศรษฐกิจจะเป็นทางรอดของสังคม

มนุษยศาสตร์จะให้ทางรอดแก่สังคมได้ก็ด้วยการกระตุ้นเร่งเร้าให้มีการขบคิดและตรวจสอบวัฒนธรรมและวิถีชีวิต รวมทั้งสิ่งอื่นๆที่มนุษย์สร้างขึ้น ในยุค "ฟองสบู่แตก" ได้มีความสำนึกกันมากขึ้นว่า การเน้นความเจริญทางเศรษฐกิจและโภชนาทรัพย์เพียงอย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึง "ทางสายกลาง" ย่อมเป็นทางหายนะ อาจารย์เจดนาได้ชี้ว่าการตกเป็นอาณานิคมทางปัญญาเป็นสิ่งที่พึงแก้ไขอย่างเร่งด่วน¹⁷ โดยเฉพาะเมื่อคนทั้งหลายได้รับ "วิชาปล้น" อันเป็นวิทยาการของตะวันตกที่แฝงคตินิยม (ideology) ซึ่งหาประโยชน์จากประเทศที่ด้อยกว่า (ทางกำลัง) เมื่อไม่มีผู้อื่นให้ปล้น ก็หันมาปล้นทรัพยากรและผู้คนในบ้านเมืองของตัวเอง

“...พวกเราพอไปเรียนวิชาปล้นอันนี้มา กลับมาถึงบ้านแล้วมันไม่มีชาวพื้นเมืองจะให้ปล้น... มันไม่มีคนอื่นจะให้ปล้น... มันก็ต้องปล้นเพื่อนร่วมชาติด้วยกัน”

“วิชาปล้นจะไปยากอะไร... วิธีปล้นมันไม่ยาก ก็คือเรามีอำนาจสูงกว่า เราก็เอาอำนาจอันนั้นกดเขาไว้ กดในทางความคิด กดในทางเศรษฐกิจ กดในทางอื่น กดเอาไว้ไม่ให้เขาลืมตาอ้าปากได้ ถ้ากดอย่างอื่นไม่ได้ ก็ต้องใช้เวทมนตร์คาถากดให้เขาหลงเชื่ออะไรบางอย่างที่ไร้สาระ”

“เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว... ในที่สุดวิชาปล้นนี้มันก็แผ่ขยายไปทั่วโลก แล้วเราเรียนวิชาปล้นมา เราก็ใช้เกมเดียวกับเขา ถือว่าลงทุนให้น้อยที่สุด เอากำไรให้มากที่สุด ผลาญทรัพยากรให้รวดเร็วที่สุดเพื่อว่าต้นทุนเราจะต่ำ ถ้าเศรษฐศาสตร์ของโลกเป็นอย่างนี้ มันก็ตายในที่สุด!”

ให้สัมภาษณ์ในไรเตอร์, 6, 8, (ส.ค. 2540) : 77

นั่นหมายความว่า การครอบงำทางปัญญาที่ทำลายวิจารณ์ญาณและคุณค่าของความเป็นมนุษย์เป็นปัญหาของยุคสมัยที่แผ่ไปทั่วโลก ผู้ได้รับการศึกษาซึ่งมักมีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่าคนส่วนใหญ่อาจจะยังไม่ได้สังวรในข้อนี้ บทบาทของนักมนุษยศาสตร์ทั้งหลายก็จะต้องเป็นผู้ก่อหวอดทางปัญญาเพื่อ “ปลุกสำนึกในคุณค่าของความเป็นมนุษย์”¹⁸ เราคงต้องกล่าวสนับสนุนอาจารย์ด้วยว่า “มนุษยศาสตร์และมนุษยชาติคงจะพบทางรอดได้ยากหากคนส่วนใหญ่ไม่หันมาหาความดักดานกันเสียบ้าง” ที่สำคัญก็คือการยอมตัวอยู่ในความดักดานและดักดานวิถีย่อมตรงกันข้ามกับความทอดอาลัย หรืออมืองอเท้า หากยอมหมายถึงการทำงานหนักด้วยความเชื่อและความหวัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเกิดสิ่งที่เรียกว่า “วิกฤตการณ์ทางมนุษยศาสตร์” ที่เป็นวิกฤตการณ์ของโลกด้วย

ถ้าจะค้นหาคำตอบว่า นักมนุษยศาสตร์ที่หวังในทางรอดควรจะทำอะไรกับสิ่งใด อาจพบได้ในข้อเขียนของนักวิชาการผู้ใส่ใจในวิกฤตการณ์ที่อยู่ใกล้ขีดจนคนส่วนใหญ่มองไม่เห็น “ยุคศรีอาริยะ” หรือ ดร.เทียนชัย วงศ์ชัยสุวรรณ อดีตผู้นำนักศึกษายุค 14 ตุลา 2516 ผู้ประกาศการกบฏต่อพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย เป็นผู้หนึ่งที่แสดงความคิดเห็นที่ชวนต่อความเติบโตทางเศรษฐกิจตั้งแต่ก่อนที่จะเกิดปรากฏการณ์ฟองสบู่แตกดังกล่าว่า

“ทุกวันนี้คนไทยยังคงฝันถึงความรุ่งเรือง ความก้าวหน้า เราอยากเป็นนิคส์กัน เราลืมไปว่าความมั่งคั่งรุ่งเรืองความก้าวหน้าก็สามารถทำให้เราตาพร่ามัวได้เช่นกัน เราไม่รู้ตัวว่าเรากำลังมิดบอด จมอยู่ในโลกของกิเลส คัดหา โลภของ เงินตรา ความละโมภ และโลกที่วัดด้วยความก้าวหน้า และวิทยาการ ลืมไปว่าสิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นดาบสองคมที่อาจจะหันมาทำลายมนุษยชาติ แม้กระทั่งทำลายเผ่าพันธุ์มนุษย์ให้สิ้นลง”

เทียนชัย วงศ์ชัยสุวรรณ, โลกาวัด 2000, 2537 : XVIII-XIX

เขาเห็นว่าในขณะที่มนุษย์ทั้งโลกกำลังตกอยู่ในห้วงที่เคลื่อนเข้าสู่กลียุค อนาคตของโลกขึ้นอยู่กับความสามารถของมนุษย์ที่จะก้าวผ่านวิกฤตการณ์ ที่มาของความสามารถนี้คือ “การปฏิบัติทางด้านความรู้และมโนธรรม และการตระหนักถึงความรุนแรงของวิกฤตการณ์ที่กำลังจะเกิดขึ้น” วิธีที่สำคัญซึ่งเขาเสนอไว้ก็คือ “การเชื่อมโยงระหว่างอดีต ปัจจุบัน และอนาคต และการเห็นภาพของโลกแบบส่วนทั้งหมดจะช่วยให้เราเผชิญกับอนาคตที่ยากลำบากได้” เขาหวังว่า “การปฏิบัติทางด้านความรู้และคุณธรรมครั้งใหม่คงจะเกิดขึ้นในอนาคตอันใกล้ เมื่อความรู้และศีลธรรมประสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเท่านั้น ทิศทางสู่อนาคตก็จะปรากฏขึ้น”¹⁹

ความเสื่อมของศีลธรรมในโลกยุคปัจจุบันเป็นสิ่งที่ปฏิเสธได้ยาก แต่จะมองกันด้วยความรู้สึกตระหนักว่าเป็นเรื่องร้ายแรงที่ต้องแก้ไขโดยเร่งด่วน หรือคิดเสียว่าเป็นเรื่องธรรมดาแล้วปล่อยตัวไปตามกระแส ย่อมขึ้นกับความสำนึกในคุณค่าของความเป็นมนุษย์ด้วย อาจารย์เจตนาได้ชี้ว่ามนุษยศาสตร์ตะวันตกดูเหมือนจะผันแปรจากความผูกพันกับเทววิทยา สูญเสียความสำนึกเชิงปรัชญาและความสำนึกเชิงประวัติศาสตร์ไปเสียมาก แม้แต่กวีร่วมสมัยผู้ยิ่งใหญ่บางคนก็ยัง “หาทางออกที่จะจรรโลงความอยู่รอดของมนุษยชาติไม่พบ” ในส่วนของมนุษยศาสตร์ไทยนั้นแล้ว แม้ดูจะให้ความสำคัญต่อ “การค้น” มากกว่ารักษารากฐานของคลาสสิก แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า จะตัดขาดจากสำนึกทางปรัชญา และสำนึกทางประวัติศาสตร์ ได้อย่างสิ้นเชิง ดังที่อาจารย์กล่าวถึง จาริกวัดโพธิ์ในสมัยรัชกาลที่สามที่บ่งชี้ว่า “มนุษยศาสตร์ชั้นสูงก็คือการนำปัญญามนุษย์ในอดีตมาเป็นเครื่องปลูกปัญญาให้แก่ยุคปัจจุบัน”²⁰

โดยนัยนี้ เราจึงเห็นได้ว่าความหนักหน่วงในการกิจของมนุษยศาสตร์ในการเป็นวิทยาการทวนกระแส ซึ่งจะต้องพัฒนาความแข็งแกร่งทางวัฒนธรรมด้วยความแข็งแกร่งของการศึกษาเรียนรู้โดยไม่ปล่อยเป็น “วิทยาการแห่งการด่วนสรุป” คือความหนักหน่วงที่ผูกพันอยู่กับทางรอดของมนุษยชาติอย่างแน่นนอน มนุษยศาสตร์ไทยนั้นอาจเรียนรู้จากความเบี่ยงเบนของมนุษยศาสตร์ตะวันตกโดยไม่จำเป็นต้องหวนไหวตามไปด้วย ข้อสำคัญมนุษยศาสตร์ต้องจับกระแสพลวัตแห่งการสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมเพื่อสร้างความมั่งคั่งทางปัญญาแก่สังคม

...พลวัตในการสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมเป็นปัจจัยอันสำคัญในการสร้างความมีชีวิตชีวาและความมั่งคั่งทางปัญญาให้แก่สังคม ...หน้าที่ของมนุษยศาสตร์ คือการจับกระแสแห่งพลวัตนั้นให้ได้ อันรวมถึงความสามารถในการติดตามความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในกระแสของประวัติศาสตร์และความสามารถในการวิเคราะห์ และสังเคราะห์มรดกทางวัฒนธรรมอย่างเฉียบคม และก่อปรด้วยวิจารณ์ญาณ...

2. แนวคิดเกี่ยวกับการวิจัย

2.1 เอกภาพแห่งสามวิทยาการและความรับผิดชอบของนักวิจัยทางมนุษยศาสตร์

ในแง่อุดมคติวิทยาการทั้งสามคือ วิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ ย่อมต้องมีความสัมพันธ์กัน อาจารย์เจตนาเห็นว่าความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ควรมุ่งมาที่ผลกระทบต่อความสำนึกในคุณค่าของความเป็นมนุษย์ อันเป็นผลกระทบ (หรือจุดหมายปลายทาง) ของการศึกษาและวิจัยในสาขามนุษยศาสตร์

อาจารย์เห็นว่าผลงานวิจัยทางวิทยาศาสตร์คือ กฎเกณฑ์และทฤษฎี ผลงานทางสังคมศาสตร์ก็เช่นเดียวกัน ผลกระทบของงานวิจัยทางวิทยาศาสตร์ คือการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี ส่วนผลกระทบของงานวิจัยทางสังคมศาสตร์ก็คือ การเปลี่ยนแปลงด้านสังคม หากวิทยาการเหล่านี้จะดำรงอยู่ได้อย่างมีคุณค่า ผู้เสนองานวิจัยและผู้นำไปใช้จะคิดแต่เพียงว่าความจริงอย่างเป็นปรนัยนั้นจะนำไปใช้อย่างไรก็ได้ โดยคิดว่าความจริงนั้นเป็นคุณค่าในตัวเองหาได้ไม่²¹ อาจารย์ได้ชี้ว่ายุคสมัยนี้เป็นยุคที่มนุษย์ตกเป็นทาสวัตถุและเทคโนโลยีที่ตนสร้างขึ้นเอง²² นั้นหมายความว่าความย่อหย่อนทางสติปัญญาด้านจริยธรรมอันเป็นคุณค่าสำคัญของมนุษย์

เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาความคิดของอาจารย์ก่อนหน้านี้ จะเห็นความเชื่อมั่นในคุณค่าของวิทยาการทางด้านมนุษยศาสตร์ที่จะเกื้อกูลให้ศาสตร์แขนงอื่นเป็นประโยชน์ต่อโลกและมนุษยชาติอย่างแท้จริง

“...ถ้ามองในแง่ของความสำคัญของศาสตร์ต่าง ๆ ที่มีต่อความอยู่รอดของมนุษยชาติแล้ว ...ศาสตร์แขนงอื่นไม่อาจจะอยู่โดดเดี่ยวได้โดยไม่ต้องพึ่งมนุษยศาสตร์ ...ลักษณะที่เป็นปรนัยของวิธีการทางวิทยาศาสตร์มิใช่เป็นเครื่องประกันว่าศาสตร์นี้จะไม่พามนุษยชาติไปสู่ความหายนะ ในด้านสังคมศาสตร์ก็เช่นกัน ทฤษฎีการเมืองบางอย่างที่นักสังคมศาสตร์คิดค้นขึ้นมาได้ เมื่อนำไปใช้ในชีวิตจริงแล้วกลับเป็นการบั่นทอนพัฒนาการทางปัญญาของมนุษย์ ในบางครั้งอาจเป็นไปได้ว่าการเมืองกับศีลธรรมนั้นเป็นสิ่งที่ขัดกัน สรุปได้ว่าศาสตร์ทั้งหลายทั้งปวงนั้นถ้าจะสร้างคุณประโยชน์ให้แก่มนุษยชาติได้แล้ว จะต้องหันมาสนใจกับเรื่องของจิตใจกับเรื่องของคุณค่า กับเรื่องของความอยู่รอดของมนุษย์...”

ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 223

นั่นหมายถึงข้อเรียกร้องให้ศาสตร์สาขาต่าง ๆ “ผนึกกำลังกันเพื่อแสวงหาสิ่งที่เราคิดว่ามีความหมายและมีคุณค่าต่อชีวิตมนุษย์ ซึ่งอาจจะเป็นเรื่องของคุณค่าทางจิตใจเสียเป็นส่วนใหญ่”²³

การที่มนุษยศาสตร์จะเที่ยงตรงเพียงใดนั้น ต้องขึ้นกับสติปัญญาและวิจารณ์ญาณของนักมนุษยศาสตร์ ซึ่งมีลักษณะอัตนัย ด้วยเหตุนี้จริยธรรมและความรับผิดชอบของนักวิจัยทางมนุษยศาสตร์จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

“...ในท้ายที่สุด วิทยาการที่มีลักษณะเป็น ‘ศาสตร์’ น้อยที่สุด ที่มีลักษณะเป็นปริญญาน้อยที่สุด ที่มีลักษณะเป็นอัตรานัยมากที่สุด ก็จำเป็นต้องรับการกิจที่หนักหน่วงที่สุด ขั้วผิวดินแม้แต่แต่น้อยนิดก็อาจจะมีผลร้ายต่อวิชาการได้ โอกาสทั้งหลายทั้งปวงเป็นสิ่งที่บดบังแสงประทีปแห่งปัญญา นักวิชาการด้านมนุษยศาสตร์ที่ไร้ความรับผิดชอบ ที่ไร้สัจจะในวิทยาการของตน อาจจะเป็นผู้ที่น่าสะพึงกลัวเสียยิ่งกว่านักวิทยาศาสตร์ที่มีลูกกระเบิดปรมาณูอยู่ในมือ เรื่องของการวินิจฉัยคุณค่า... จึงเป็นเรื่องที่ล่อแหลมอยู่ไม่น้อย”

เล่มเดิม : 223-224 (เน้นโดยผู้วิจัย)

2.2 การวิจัยกับวิชาการและคุณค่าต่อสังคม

การวิจัยเป็นปัจจัยสำคัญของความแข็งแกร่งทางวิชาการ เนื่องจาก “การวิจัยเป็นสิ่งที่ถือกำเนิดมาจากการก่อตัวทางวิชาการ ...การวิจัยจึงเป็นสิ่งที่ควบคู่มากับการกำเนิดของวิชาการของการแสวงหาความรู้ และของการให้การศึกษา” ด้วยเหตุนี้การวิจัยจึงต้องเป็นกิจกรรมที่ประสานกับกิจกรรมอื่น ๆ ที่เป็นกิจวัตรของผู้ใฝ่รู้อยู่แล้ว และยังคงกระตุ้นให้เกิดความใฝ่รู้ที่ขยายจากสถาบันการศึกษาออกไปสู่สังคม

“...ความจริงคนที่สอนหนังสืออยู่ ถ้าเป็นครูที่ดี ต้องทำงานวิจัยอยู่แล้วโดยอัตโนมัติ คือต้องรู้จักเพิ่มเติม แสวงหาความรู้ใหม่ตลอดเวลา ทั้งเพื่อที่จะนำไปสอนหนังสือ และยังสามารถถ่วงถ่วงเผยแพร่ไปเกินกว่าวงการการเรียนการสอนในสถาบันที่เราสอน...”

เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 552

อาจารย์ได้ชี้ว่าคงจะถือแต่เพียงว่าการวิจัยมีหน้าที่ “ขยายพรมแดนความรู้” เท่านั้นไม่ได้²⁴ ผู้วิจัยจึงจำเป็นต้องเป็นผู้ “รักวิชา” อย่างแท้จริง อาจารย์เห็นว่าสาเหตุของการขาดนักวิจัยอาจจะไม่ใช่ปัญหาทางเศรษฐกิจอย่างเดียวเท่านั้น สาเหตุที่สำคัญกว่าน่าจะเป็น “ผู้ที่ผ่านบัณฑิตศึกษามาแล้วไม่ว่าจะเป็นในประเทศหรือในต่างประเทศ และแม้แต่อาจารย์บางคนที่ได้รับปริญญาเอกจากมหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงในประเทศตะวันตก ก็มิได้เข้าซึ่งถึงวิญญาณของอุดมศึกษาที่แท้จริง คืออาจได้เนื้อหาวิชาติดตัวมาแต่ยังไม่ถึงขั้นที่เรียกได้ว่า ‘รักวิชา’”²⁵ ผู้วิจัยและผู้ศึกษางานวิจัยจำเป็นต้องตรวจสอบงานวิจัยด้วยการวิจารณ์พร้อม ๆ กับตรวจสอบความเป็นจริงในสังคม ความรักวิชากับความรับผิดชอบต่อสังคมและเพื่อนมนุษย์ย่อมกำหนดซึ่งกันและกัน พื้นฐานการวิจัยในทุกสาขาไม่ได้มีเพียงแต่เนื้อหาความรู้และระเบียบวิธีการแสวงหาความรู้เท่านั้น พื้นฐานที่สำคัญกว่านั้นก็คือ “ความสำนึกในเรื่องของคุณค่าของความเป็นมนุษย์” อันหมายถึงความถึงความสำนึกที่จะขบคิด ตรวจสอบและค้นหาว่า

“...สิ่งที่เราทำอยู่ทุกวันนี้ มันจะไปทำให้คนที่อยู่ร่วมสังคมกับเราหรือแม่คนที่อยู่ร่วมโลกกับเรามีชีวิตที่ดีขึ้นได้หรือไม่เพียงไร”

เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 553

นักวิจัยในสาขาอื่น อาจมีความสำนึกนี้ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่านักวิจัยในสาขามนุษยศาสตร์ (ซึ่งในความเป็นจริงคงขึ้นอยู่กับบุคคลด้วย) ความสำนึกในคุณค่าของความ เป็นมนุษย์ย่อมเป็นความสำนึกของมนุษย์ที่ไม่จำกัดด้วยสาขาวิชา อาชีพ หรือสถานะและบทบาท เส้นทางของนักวิจัยต่างสาขา (และผู้ใฝ่รู้) อาจไปบรรจบกันได้ ความใฝ่ฝันของอาจารย์เจตนา ไม่ได้เลือนลอยเสียทีเดียว

“ผมเห็นมาหลายรายที่นักปราชญ์ใหญ่ ๆ หรือคนที่เขียนหนังสือปรัชญาใหญ่ ๆ จนมีชื่อเสียงเริ่มต้นที่ฟิสิกส์แล้วจบด้วยจริยศาสตร์ ผมอยากเห็นอย่างนั้นบ้างในบ้านเรา เริ่มต้นด้วยอะไรที่มันยังไม่เกี่ยวกับจิตใจมนุษย์ แต่ทำไมถึงมอดตลอดเวลาว่าเราเป็นมนุษย์และเราจะต้องช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ และช่วยสัตว์โลกอื่น ๆ จนในที่สุดจะจบลงด้วยการแสวงหาความรู้ ไปให้ไกลเท่าที่จะไปให้ไกลได้ แต่ในขณะเดียวกันก็สร้างความเข้มข้นในเรื่องความสำนึกของการเป็นมนุษย์ควบคู่ไปกับการแสวงหาความรู้ในสาขาวิชาของตัวเอง ถ้าเป็นอย่างนั้นแล้ว การวิจัยจะไม่นำไปสู่ความหายนะ แต่มันจะทำให้โลกนี้ให้เป็นโลกที่น่าอยู่ยิ่งขึ้น...”

เล่มเดิม : 554

การติดยึดกับรูปแบบจนลืมนึกถึงจุดมุ่งหมายของการวิจัย อาจเป็นอันตรายได้ โดยเฉพาะพะวงกับรูปแบบที่ตายตัว นักวิจัยในสาขามนุษยศาสตร์ไม่จำเป็นต้องยึดระเบียบวิธีของการวิจัยในสาขาสังคมศาสตร์และวิทยาศาสตร์เสียจนคิดว่าเป็นวิธีการเดียวที่จะทำวิจัยได้²⁶ นอกจากนี้ อาจจำเป็นต้องมีการวิจัยร่วมสาขาในการแสวงหาคำตอบที่เชื่อถือได้ โดยเฉพาะปัญหาที่พัวพันกับวัฒนธรรมและสังคม เช่น ศิลปะกับการสื่อสารทางสังคม²⁷

อาจารย์เจตนายังได้เตือนว่าสามัญสำนึกก็เป็นสิ่งสำคัญในการวิจัย การพะวงกับรูปแบบวิธีการ และพะวงจะให้เป็นวิชาการ อาจเป็นปัญหาของการวิจัยอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้การวิจัยนั้นไม่ทันการในการแก้ปัญหาหรือชี้ทางออกได้²⁸

2.3 การวิจัยกับชีวิต

เห็นได้ว่าโดยนัยดังกล่าวไปแล้ว งานวิจัยทางมนุษยศาสตร์เป็นงานที่ทำหาคำถามระดับระบอบครอบและเฟื่องฟูเป็นอย่างมาก นักวิจัยในสาขานี้จำเป็นต้องมีประสบการณ์มากพอและตรวจสอบตัวเองอยู่เสมอ โดยเฉพาะเมื่อต้องเผชิญกับข้อมูลที่มี “เนื้อหาทางอารมณ์” หรือ “มีแรงดึงดูดใจในเชิงสุนทรียะ” ทั้งนี้มิได้หมายความว่าข้อมูลนั้นไม่เป็นประโยชน์ แต่การ

วิเคราะห์ตีความข้อมูลจะต้องกระทำด้วยพื้นฐานของประสบการณ์และวุฒิภาวะ ดังที่กล่าวว่า ความเที่ยงตรงของการวิจัย เชื่อมโยงกับความเที่ยงธรรมของผู้วิจัย

การเก็บข้อมูลทางมนุษยศาสตร์ "...จึงมีอาจจะเรียกได้ว่าเป็นกระบวนการของการหาข้อเท็จจริง (fact-finding) แต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นการที่ผู้วิจัยจะต้อง 'รับประสบการณ์' หรือ 'สร้างประสบการณ์' ซึ่งจัดได้ว่าเป็นประสบการณ์ส่วนตัวและมีเนื้อหาและความเข้มข้นทางอารมณ์"²⁹

นอกจากนี้อาจารย์ยังได้เตือนว่า

"...การที่จะแสวงหา 'ความเป็นกลาง' ด้วยการตัดเรื่องอารมณ์ความรู้สึกออกจากการศึกษาค้นคว้าทางมนุษยศาสตร์ ก็อาจจะทำให้นักวิจัยติดอยู่กับกิจกรรมทางปัญญาในระดับผิวเผินที่ไม่ถึงแก่นแท้ของศาสตร์ ซึ่งเป็นเรื่องของจิตใจและอารมณ์ความรู้สึก"

ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 199 (เน้นโดยผู้วิจัย)

ดังนั้นการวิจัยทางมนุษยศาสตร์จึงหมายถึง

"...การที่จะพยายามพรรณนาประสบการณ์ด้วยหลักของตรรกวิทยา โดยวิธีการที่เป็นเหตุเป็นผล ซึ่งทำให้ผู้อื่นเห็นคล้อยตามได้ด้วยวิธีการที่เป็นเหตุผลเช่นกัน การวิจัยทางมนุษยศาสตร์อาจจะต้องมีลักษณะที่เป็นทั้ง 'ปรนัย' และ 'อัตนัย' ควบคู่กันไป"

เล่มเดิม : หน้าเดิม

ความสามารถในการตีความนั้นเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของนักวิจัยทางมนุษยศาสตร์ ความสามารถนี้ซึ่งประกอบเข้ากับความกล้า (ทางจริยธรรม) ที่จะกระตุ้นให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวิชาการกับชีวิต ย่อมต้องประสานกับความสำนึกว่า "ข้อมูลที่เราหาได้นั้นเป็นเพียงส่วนเล็ก ๆ ของ 'ความจริง' ทั้งหมด" การติดยึดอยู่กับข้อมูลที่เป็นเอกสารเท่านั้น ย่อมไม่เพียงพอ นักวิจัยควรจะต้องคำนึงว่า "ชีวิตมนุษย์ที่เขาพบในเอกสารกับชีวิตมนุษย์ในสังคมร่วมสมัยเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กัน นักวิจัยจะรู้จักแต่เฉพาะชีวิต 'ที่ไม่มีชีวิต' ย่อมไม่ได้"³⁰

ข้อเรียกร้องอย่างสูงต่อนักวิจัยในสาขามนุษยศาสตร์ดังกล่าวแล้ว คงจะทำความเข้าใจได้ไม่ยากนักหากพิจารณาเชื่อมโยงกับความรับผิดชอบของนักมนุษยศาสตร์และความอยู่รอดของมนุษย์ ดังกล่าวไปแล้วตอนต้น ข้อจำกัดของความเป็นมนุษย์ปุถุชนคงจะไม่ใช่ว่าข้อแก้ตัวหรือข้ออ้างที่จะทำงานอย่างสุกเอาเผากิน การที่ไม่มีข้อยุติหรือไม่มีข้อชี้ขาดใด ๆ ที่ตายตัวจนถึงกับโต้แย้งกันไม่ได้ย่อมจะเป็นคุณมากกว่าเป็นโทษ แต่หากคิดตรงข้ามว่าจะผูกขาดความคิดหรือข้อวินิจฉัยใดได้ นักวิจัยนั้นก็เท่ากับตั้งตัวเป็นผู้หยิ่งรู้ถึงขั้นพระอรหันต์

"...มนุษยศาสตร์คือศาสตร์ที่ว่าด้วยมนุษย์ การวิจัยทางมนุษยศาสตร์จะดำเนินไปในสุญญากาศไม่ได้ นักวิจัยเป็นปุถุชนธรรมดาที่มุ่งแสวงหาความรู้

อันจะเพิ่มพูนสติปัญญาให้แก่ตนและแก่มนุษยชาติ และเราจะต้องยอมรับว่า ความใฝ่รู้และกระบวนการแสวงหาความรู้ของนักวิจัยยังอยู่คนละระดับกับการหยั่งรู้ของพระอรหันต์"

ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 236

นักมนุษยศาสตร์คนสำคัญของไทย ซึ่งไม่ได้ทำงานวิจัยอย่างเป็นทางการ คือ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้ตั้งข้อสังเกตอันแหลมคมไว้ในทำนองเดียวกันว่า การศึกษาเรียนรู้ และตีความ ตลอดจนเล็งเห็นคุณค่างานสร้างสรรค์ในรูปวรรณคดีนั้นย่อมต้องประกอบเข้ากับความเข้าใจชีวิตจริงในปัจจุบันด้วย

"...ถ้าหากสังคมไทยในปัจจุบันมีความก้าวหน้าไปมาก เราอาจไม่เชื่อว่ามี การปกครองบ้านเมืองไทย อย่างที่เห็นในขุนช้างขุนแผนก็ได้ แต่เมื่อพิจารณา เหตุการณ์ทุกวันนี้ เราก็อ่านสารจากขุนช้างขุนแผนได้ โดยสรุปว่า สังคม ไทยเป็นสังคมที่ขาดหลักการ"

ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, วิเคราะห์วรรณคดีไทย, 2517 : 40

เนื่องจากวิธีการทางมนุษยศาสตร์เป็นวิธีการที่ไม่นิยมตั้งเกณฑ์ไว้ล่วงหน้า การศึกษา ตีความแต่ละครั้งที่กระทำต่องานสร้างสรรค์ อาจนำไปสู่ข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่เป็นความสัมพันธ์ (relativism)³¹ นักวิจัยทางมนุษยศาสตร์ย่อมไม่รังเกียจการตีความใหม่ และการประเมินใหม่ (ของตนเองและผู้อื่น) ดังที่เห็นได้ว่าการเขียนประวัติวรรณคดีซึ่งเป็นงานวิจัยลักษณะหนึ่งที่ ชีววิวัฒนาการทางปัญญาของมนุษย์นั้น "การประเมินใหม่...เป็นกิจกรรมของวรรณคดีศึกษาที่ถือ ได้ว่าเป็นสิ่งธรรมดาสามัญ" เพราะทัศนคติของคนแต่ละยุคแต่ละสมัยที่มีต่องานในอดีตและใน สมัยของตน "มิใช่สิ่งที่คงที่ตายตัว" งานที่ผ่านการพิสูจน์ของผู้รับต่างยุคต่างสมัย ย่อมแสดงถึง "ความแข็งแกร่งของวรรณคดีวิจารณ์" ซึ่งดำรงอยู่ใน "ประเพณีการวิจารณ์ที่เข้มแข็งและยาวนานของสังคม" ซึ่งแน่นอนว่าย่อมอยู่ในการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการของสังคมนั่นเอง

เห็นได้ว่าความอ่อนน้อมถ่อมตนของนักมนุษยศาสตร์ที่จะไม่ตั้งตนเป็นศาสดาผู้ผูก ขาดการตีความความจริง ย่อมเปิดโอกาสให้แก่การถกเถียงกันอย่างเปิดเผย เทียงธรรม ด้วย ความรักและความรู้ นักวิจารณ์จึงอาจจะทำเพียงการสร้างคามตื่นทางปัญญา คือ "กระตุ้นให้ คนเขาดำเนินรับประสบการณ์อันแปลกใหม่... กระตุ้นให้เขาแสวงหาสิ่งอื่น ๆ ต่อไปอีก"³²

การตรวจสอบของนักมนุษยศาสตร์นั้นเป็นสิ่งสำคัญมาก แต่อาจมีข้อจำกัดในแง่ที่สิ่ง ซึ่งสามารถจะตรวจสอบได้อย่างแน่ชัดอยู่ในระดับข้อเท็จจริงเท่านั้น

"...นอกเหนือไปจากระดับที่เหนือไปจากข้อเท็จจริง มันเป็นระดับของความ คิด ซึ่งการตรวจสอบนำไปสู่ปฏิกิริยาว่าเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วย แต่ตรวจสอบ ไม่ได้ว่าถูกหรือผิด ฉะนั้นเราต้องใจกว้างรับว่าวัฒนธรรมแห่งการ วิจารณ์นั้นจะนำไปสู่การให้ปฏิกิริยาตอบโต้ซึ่งเป็นเรื่องของความคิด

ความเห็น และไม่จำเป็นต้องเป็นการโต้แย้งว่าสิ่งนี้ผิด หรือสิ่งนี้ถูก"

เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์ 2532 : 60-61 (เน้นโดยผู้วิจัย)

ด้วยเหตุนี้การเปิดรับประสบการณ์อันหลากหลายย่อมเป็นสิ่งจำเป็น อาจมีคำถามว่า นั้นหมายความว่านักวิจัยทางมนุษยศาสตร์อาจจะปรับเปลี่ยนไปตามกระแสได้ คำตอบก็คือ สิ่งที่กำลังทำการเพ่งพินิจก็คือ รากฐานทางจริยธรรมดังกล่าวแล้ว อันเป็นรากฐานที่จะหล่อหลอม มนุษย์ไม่ให้ "เคว้ง" ไปตามกระแสอันผันผวน นั่นคือสิ่งแวดล้อมในช่วงต้นของชีวิต

"...สิ่งแวดล้อมที่เป็นครอบครัวที่ดี สิ่งแวดล้อมที่เป็นเพื่อนฝูงที่เป็นลานวัด โรงเรียนชั้นต้นที่ดี สิ่งเหล่านี้มีอิทธิพลในการหล่อหลอมมนุษย์... ถ้ารากฐาน แต่ด้นดี การรู้มากขึ้นอาจค้านสิ่งนี้ หรือมาฟ้องหรือขยายการอบรมดั้งเดิม ถ้าไม่มีสิ่งนั้น (การอบรมดั้งเดิม) เลย จะมาสร้างวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ เลยนี้ ยิ่งรู้มากก็ยิ่งเคว้งมาก แล้วก็ถ้าไปเจอลัทธิ ความคิดหรือสถาบันใดที่เขาจงใจเก่ง ก็อาจตกไปอยู่ในลัทธิความคิดสถาบันนั้นง่าย ๆ ในขณะที่พื้นเพ ดั้งเดิมมันช่วยเอาไว้ที่จะให้เป็นตัวของตัวเอง ผมเชื่อมากในเรื่องของครอบครัว สิ่งแวดล้อมที่ได้มาในตอนเด็กนี้สำคัญมาก มากกว่าที่จะมาต่ออีกในตอนท้าย ด้วยหนังสือไม่กี่เล่ม หรือลัทธิบางอย่าง ผมไม่เชื่อเรื่องเหล่านี้"

เล่มเดิม : 86-87

การเติบโตมากับชุมชนอย่างชาวบ้านของอาจารย์เจตนา ในวิถีชีวิตที่ศิลปะและการศึกษา เรียนรู้ไม่แยกขาดจากกัน การอบรมจากครอบครัว ความเอาใจจริงเอาใจในการศึกษาชั้นมัธยมศึกษา ที่ไม่ตัดขาดจากกิจกรรมอื่น ความเข้มในระดับ "โหด" ของการเรียนภาษาบาลี หรือวิชาเรียงความ ในชั้นปีที่ 1 ของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นพื้นฐานให้อาจารย์เจตนามีความรู้สำนึกในการแสวงหาความรู้ที่สัมพันธ์กับคุณค่าของความเป็นมนุษย์ในชีวิตจริง ประสบการณ์ ในวัฒนธรรมตะวันตกได้เสริมความแข็งแกร่งในข้อนี้ ดังที่อาจารย์กล่าวถึง "ครู" ชาวเยอรมันผู้ เป็น "ปรมาจารย์ทางวรรณคดี" แห่งมหาวิทยาลัยบูบิงเงน ว่า "มีความรอบรู้อย่างหาตัวจับยาก"

"...นักเรียนอักษรศาสตร์รุ่นเก่ารู้จัก คูร์ต ไวส์ ดี บางคนทั้งรักทั้งแค้นครูคนนี้ ท่านเป็นคนน่ารัก มนุษย์สัมพันธ์ดี รักลูกศิษย์ และทุ่มเททุกสิ่งทุกอย่างให้ลูก ศิษย์ แต่ท่านก็เป็นครูที่ 'หิน' ที่สุดจนพวกเรากลัวกันมาก ยิ่งเวลาจะต้อง สอบปากเปล่ากับ คูร์ต ไวส์ ไม่มีใครไม่สั่น ท่านไม่เมตตาปรานีใครเลย ได้เป็นได้ ตกเป็นตก เวลาครูต ไวส์ให้งานเราไปทำ เราจำเป็นต้องทุ่มสุดตัว แต่พอเราจบกันไปแล้วเราอดที่จะรักครูไม่ได้ คูร์ต ไวส์ ไม่เคยหยุด ขณะนี้ กำลังเขียนงานวิจัยที่ทำต่อเนื่องกันมารวม 20 ปีแล้ว..."

ทางอันไม่รู้จบของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2530 : 301

อาจารย์ คูร์ต ไวส์ ผู้นี้ คือผู้ที่สอนลูกศิษย์ให้ “เปิดใจรับประสบการณ์ทุกด้าน” มีจริยธรรมทางวิชาการที่ไม่ดวนดัดสินหากไม่แน่ใจ และพร้อมจะยกย่องผู้อื่นอย่างจริงจัง มีความถ่อมตนที่ไม่คิดว่าตนรอบรู้ไปทุกเรื่อง

วิธีการสอนของ คูร์ต ไวส์ คือให้นักศึกษาอ่านหนังสืออาทิตยละเล่ม แล้วไปถกเถียงกันในชั้นเรียน คือวิธี “อ่าน คิด แล้วจึงอภิปราย”³³ ทั้งนี้ย่อมต่างจากผู้ที่ชอบแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับ “วรรณกรรมที่เขาไม่เคยอ่าน หรือได้อ่านแต่เพียงบางตอน” ซึ่งเป็นพฤติกรรมของนักศึกษารุ่นใหม่ที่เป็นแนวโน้มใหม่ในสถาบันนั้น (และทั่ว ๆ ไป)

การเปิดใจรับประสบการณ์อันหลากหลายย่อมเป็นสิ่งตรงข้ามกับการตั้งทฤษฎีที่ตายตัวล่วงหน้า การได้สัมผัสกับ “ครู” ด้วยกระบวนการเรียนการสอนเช่นนี้ อาจไม่ได้ให้คำตอบว่า “สำนัก คูร์ต ไวส์” มีแนวความคิดหลักของวรรณคดีศึกษาว่าอย่างไร แต่วิธีการศึกษาและการดำเนินชีวิตของ “ครู” เอง ทำให้อาจารย์เจตนาได้ข้อสรุปว่า

“...ความรอบรู้แบบนี้เรียกได้ว่ามีลักษณะสากล (universal) เป็นสิ่งที่หาได้ยากในโลกสมัยใหม่ และผมก็ยังอยากคิดว่าความสนใจและความรอบรู้ในวงกว้างเช่นนี้เป็นสิ่งที่สนับสนุนให้ท่านเป็นครูวรรณคดีที่ดีได้ ผมได้เห็นตัวอย่างของครูมาแล้วจึงอยากจะพูดว่า วรรณคดีเพื่อชีวิต นั้นอาจจะแคบไป แต่เราควรจะต้องว่า วรรณคดีมีชีวิต หรือวรรณคดีคือชีวิตมากกว่า...”

เล่มเดิม : 316-317

อย่างไรก็ตาม อาจารย์เจตนายังได้วิจารณ์ “ครู” ของท่านว่า ไม่ได้ให้ข้อสรุปรวมเชิงทฤษฎี ดังนั้น ความสำนึกในคุณค่าและการแสวงหาความรู้อย่างกว้างขวาง จะเป็นประโยชน์ยิ่งขึ้นก็ต่อเมื่อให้ข้อสรุปรวมได้ด้วยความคิดเชิงปรัชญา แต่นั่นวรรณคดีก็ “ไม่ควรจะมีความทะเยอทะยานจนถึงขั้นที่พยายามจะสร้างระบบปรัชญาขึ้นมาโดยใช้วรรณคดีเป็นวัตถุดิบ”³⁴

ในที่สุดแล้ว วิทยาการและการวิจัยในสาขามนุษยศาสตร์ย่อมไม่ตัดขาดจากชีวิต และไม่ใช่วิทยาการของ “ผู้รู้” เท่านั้น ความกว้างขวางของข้อมูล และเกณฑ์อันสร้างใหม่ได้เสมอ อีกทั้งการถกเถียงโต้แย้งที่ประกอบด้วยความสำนึกทางจริยธรรม ย่อมเป็นปัจจัยสำคัญของการดำรงอยู่ของวิทยาการทางมนุษยศาสตร์ การประเมินค่าผลงานทางมนุษยศาสตร์จึง “เป็นสิ่งที่ยากยิ่ง” เพราะเป็นการหาประสบการณ์ของผู้ประเมินกับประสบการณ์ของผู้วิจัย อาจารย์เจตนาได้ชี้ว่าพอจะมีมาตรการที่จะใช้ได้ คือ

“...ถ้าจะมีมาตรการใดที่จะวัดความดีเด่นของผลงานของการศึกษาด้านมนุษยศาสตร์ได้ ก็เห็นจะเป็นมาตรการที่ว่านักวิชาการผู้นั้น สามารถที่จะตีแผ่ประสบการณ์ของตนออกมาให้เป็นที่ประจักษ์ต่อผู้อื่นได้หรือไม่ว่า ประสบการณ์ของเขาเป็นทั้งประสบการณ์ที่กว้างไกลและลุ่มลึก

คำถามสุดท้ายที่เราจะเลียงเสียมิได้ก็เห็นจะเป็นว่า ผลงานของเขา กระตุ้นให้เราสำนึกในคุณค่าของความเป็นมนุษย์หรือไม่เพียงใด”

ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 237 (เน้นโดยผู้วิจัย)

หากคำนึงว่าการวิจัยเป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะนำไปสู่ ความแตกฉานและ พัฒนาการของสติปัญญาของปัจเจกบุคคลและสังคม การที่มนุษย์สัมผัสมนุษย์ ซึ่งเป็นวิธีการ ทางมนุษยศาสตร์ ก็ย่อมจะเป็นปัจจัยที่นำไปสู่การวิจัยได้ หากเป็นเช่นนี้การวิจัยย่อมเกี่ยวเนื่อง ต่อ การเรียนการสอน การวิจัยย่อมทำให้ผู้สอนต้องศึกษาค้นคิดอย่างไม่หยุดยั้ง และมีความมั่นใจ ในวิทยาการสาขาของตน อาจารย์เจตนาได้ชี้ว่า

“... ‘การสอน’ ก็อาจจะเป็นเครื่องกระตุ้นความสนใจให้แก่ครูผู้สอนในเรื่อง ของการวิจัยได้ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างครูกับศิษย์ ...ก็อาจจะ เป็นบ่อเกิดของการวิจัยที่สำคัญๆได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถ้าครูได้ศิษย์ที่ช่าง ถาม และช่างยั่วให้ครูเกิดความคิดในเรื่องของคุณค่า...”

เล่มเดิม : 232

ข้อถกเถียงที่ว่าอาจารย์ (มหาวิทยาลัย) ต้องทำวิจัยเพื่อขอตำแหน่งทางวิชาการ (เพื่อความก้าวหน้าทางวิชาชีพ) จนไม่มีเวลาสอน หรืออาจารย์ที่มุ่งจะสอนโดยไม่พิจารณาข้อ ถกเถียงกับผู้เรียนและนักวิชาการอื่น ๆ จนไม่สนใจทำวิจัย จะหมดสิ้นไปได้ก็ต่อเมื่ออาจารย์ มหาวิทยาลัยในสาขามนุษยศาสตร์ คำนึงถึงหัวใจของวิทยาการสาขานี้และความสัมพันธ์ของ การวิจัยกับชีวิต (โดยไม่ต้องเป็นทางการแต่เพียงอย่างเดียว) การเน้นแต่รูปแบบ ระเบียบวิธี การวิจัย การกำหนดเกณฑ์ล่วงหน้า เหล่านี้ย่อมเป็นสิ่งขัดขวางคุณภาพของการวิจัยในสาขานี้ และอาจบ่อนทำลายความมีชีวิตชีวาของมนุษยศาสตร์อย่างคิดไม่ถึงก็ได้

อาจารย์เจตนาได้ชี้ว่าเราจำเป็นต้องมีที่สำหรับนักวิจัยในมหาวิทยาลัยที่ทุ่มเทเวลา กับ การเตรียมสอน เป็นการวิจัยแบบไม่รีบร้อนและไม่ได้ตีพิมพ์ผลงาน³⁵ นั้นหมายความว่าการศึกษา แบบไม่เป็นทางการที่แทรกอยู่ในการศึกษาแบบทางการยังเป็นสิ่งจำเป็น ครูที่สร้างวิญญาน นักวิจัยทางมนุษยศาสตร์ให้แก่ศิษย์ น่าจะเป็นครูที่ได้ขบคิดและแสวงหาคูณค่าของชีวิตและโลก และกระตุ้นการขบคิดนั้นแก่ศิษย์ด้วย ครูเช่นนั้นคงไม่ใช่ครูในอุดมคติที่ไร้วัดตน ไม่ใช่คนพรต ที่บรรลุลิขิตผล แต่เป็นมนุษย์ที่รู้ร้อนรู้หนาว มีความอ่อนไหวทางอารมณ์ มีระบบคิดที่เป็นเหตุ เป็นผล มีใจกว้าง มีความสำนึกในคุณค่าของความเป็นมนุษย์ที่จะเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น และ คำนึงถึง “การสร้างคามอยู่รอดให้แก่โลก” ด้วยวิธีการอย่างคนตัวเล็ก ๆ นี้อย่าง

ผู้ศึกษางานและความคิดของอาจารย์เจตนาคงต้องมาร่วมกันพิจารณาว่า การฝาก ความหวังไว้กับสัจชาตญาณใฝ่ดี การศึกษาของปัจเจกบุคคลที่มีความรักในงานสร้างสรรค์ของ มนุษย์ มีความตื่นทางปัญญาและความเจ็บปวดของความเห็นทางอารมณ์ อีกทั้งมีความเชื่อใน คุณค่าของความเป็นมนุษย์ จะยังผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงจนแก้ไขปัญหาได้ทันที่หรือไม่

อย่างไร อาจารย์เจตนาจะต่างจากนักสังคมศาสตร์ที่ไม่ให้ความสำคัญแก่ระบบหรือโครงสร้างของสังคม ข้อถกเถียงที่ว่าระบบสังคมหรือปัจเจกบุคคลสำคัญกว่ากันนั้น คงจะยังหาข้อยุติไม่ได้โดยง่าย สิ่งสำคัญน่าจะอยู่ที่การปลุกจิตสำนึกของคนและการลงมือทำงานหนักด้วยความพิถีพิถันอย่างต่อเนื่องโดยไม่คิดไว้ก่อนว่าจะมีสูตรสำเร็จที่ตายตัว การทำงานหนักอย่างสำคัญของนักมนุษยศาสตร์ผู้ทำงานสอน ก็คือการกระตุ้นให้เกิดการขบคิดแก่ผู้เรียนและสังคมในวงกว้างออกไป ถึงแม้ว่าในที่สุดแล้วอาจรู้สึกว่ “ความเข้าใจว่าศาสตร์ของตนเป็นวิทยาการแห่งความหวัง” นั้นเป็นความหลงผิด แต่ก็น่าจะยังกล่าวได้ว่างานของนักมนุษยศาสตร์เป็น “การชี้ทางแห่งอุดมคติที่เราจะไปให้ถึง”³⁶

เชิงอรรถบทที่ 1

¹ให้สัมภาษณ์ใน เทรนดิแมน. 5, 49 (ก.ย.2539) : 107 และกล่าวในปาฐกถาเรื่อง “อุดมศึกษาในกระแสของความเปลี่ยนแปลง” เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม 2540 เนื่องในงานเชิดชูเกียรติอาจารย์อาวุโสคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

²“อุดมศึกษาในกระแสของความเปลี่ยนแปลง” ใน สืบสานปราชญา...สืบศรัทธาอักษรจารย์ : เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ งานเชิดชูเกียรติอาจารย์อาวุโส คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วันที่ 6 สิงหาคม 2540. (นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540)

³ให้สัมภาษณ์คณะผู้วิจัย เมื่อ 21 ธันวาคม 2540

⁴“วรรณกรรมในชีวิตไทย” ใน วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. 16, 1-2 (2536-2537) : 134

⁵บทสัมภาษณ์ใน เทรนดิแมน. 5, 49 (ก.ย.2539) : 107

⁶ดูบทความ “วิธีการของมนุษยศาสตร์” ใน เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์ : รวมบทความทางวิชาการ (2525-2532). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532 : 11-19

⁷เล่มเดิม : 2-3

⁸เล่มเดิม : 5

⁹ดูบทความ “เอกลักษณ์ไทยที่ไม่ต้องมีใครเรียกร้องให้รณรงค์” ใน 70 ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530

¹⁰เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 7-8

¹¹นิธิ เอียวศรีวงศ์ “ประวัติศาสตร์ที่เหนือประวัติศาสตร์ ใน ผู้ชนะสิบทิศ ของยาขอบ” ศิลปวัฒนธรรม. พ.ย. 2531 : 112-113

¹²เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 25

¹³วิกฤตการณ์ของมนุษยศาสตร์ จัดพิมพ์โดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2538 : 34

¹⁴เล่มเดิม : 37

¹⁵เล่มเดิม : 26

¹⁶ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ รวมบทความทางวิชาการ (พ.ศ.2510-2532). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2524 : 224-225, 197-199, 127

¹⁷วิกฤตการณ์ของมนุษยศาสตร์, 2538 : 36, 33-34

¹⁸เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : (3)

¹⁹เทียนชัย วงศ์ยัสสุวรณ์ โลกาวีวัฒน์ 2000 กรุงเทพฯ : บริษัทไอออนิคอินเตอร์เทรคซ์เอสเอส, 2537 : 83

²⁰วิกฤตการณ์ของมนุษยศาสตร์, 2538 : 7-20

²¹ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 222-223

²²ให้สัมภาษณ์ใน ไรเตอร์. 6, 8 (สิงหาคม 2540) : 70

²³ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 213

²⁴เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 553

²⁵“อุดมศึกษาในกระแสของความเปลี่ยนแปลง” อ้างแล้ว : 5-6

²⁶เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 552

²⁷ดูรายละเอียดในบทความ “ศิลปะกับการสื่อสารทางสังคม : ความเป็นไปได้ในการวิจัยร่วมสาขา” ในเล่มเดิม : 171-188

*อาจารย์เจตนาได้ชี้แนะไว้อย่างน่าสนใจในบทความ “สภาพปัจจุบัน ปัญหาและแนวทางการพัฒนาการวิจัยด้าน

ภาษาและวรรณคดี" (ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.2520) ว่าปัญหาที่ควรวิจัยในสาขานี้มีหัวข้อใดบ้าง เช่นในขอบข่ายของสังคมไทยนั้นจริงเท็จเพียงใดที่กล่าวว่าวรรณคดีสะท้อนสังคม ความตื่นตัวทางการเมืองเมื่อต่อวรรณคดีเพียงใด วรรณคดีไทยสะท้อนปรัชญาอย่างจริงจังเพียงใด คนไทยมีปรัชญาแห่งวรรณคดีหรือไม่ ผู้วิจัยไม่สามารถนำมาอภิปรายในงานนี้ได้ ผู้สนใจอาจศึกษาและพิจารณาได้จากทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 286-312

²⁸ เล่มเดิม : 186

²⁹ ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 198, 199

³⁰ เล่มเดิม : 199, 236

³¹ เล่มเดิม : 198

³² เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 324, 212, 60

³³ ทางอันไม่รู้จบของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ : รวมบทวิจารณ์ 2524-2530. กรุงเทพฯ : เทียนวรรณ, 2530 : 311, 310, 307, 303-304

³⁴ เล่มเดิม : 313, 341

³⁵ ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 232

³⁶ ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ . พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ผู้จัดการ, 2538 : 7-9

บทที่ 2

ความคิดและผลงานของศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชระ เกี่ยวกับวรรณคดี และวรรณคดีเปรียบเทียบ

งานวิจัยบทนี้มีผู้วิจัย 2 คน แบ่งเป็น 2 หัวข้อใหญ่ ดังนี้คือ

1. ความคิดเชิงทฤษฎีและผลงานวิจารณ์วรรณคดีของศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชระ

ดวงมน จิตรจำนงค์

2. ศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชระ กับความคิดและผลงานด้านวรรณคดีเปรียบเทียบ

สดชื่น ชัยประสาธน์

1. ความคิดเชิงทฤษฎีและผลงานวิจารณ์วรรณคดีของศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชระ

ดวงมน จิตรจำนงค์

หัวข้อนี้แยกเป็นหัวข้อย่อยดังนี้

- 1.1 ความคิดเชิงทฤษฎีทางวรรณคดีและวรรณคดีศึกษา : ความเชื่อมโยงกับนักวิชาการรุ่นบุกเบิกในประเทศไทย
- 1.2 ความคิดเชิงทฤษฎีในด้านการวิจารณ์และผลงานวิจารณ์วรรณคดีและศิลปะแขนงอื่น
- 1.3 สรุป

1.1 ความคิดเชิงทฤษฎีทางวรรณคดีและวรรณคดีศึกษา : ความเชื่อมโยงกับนักวิชาการรุ่นบุกเบิกในประเทศไทย

เพื่อจะศึกษาความคิดเชิงทฤษฎีและทางวรรณคดีและวรรณคดีศึกษาของศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชระ ในส่วนที่เชื่อมโยงกับนักคิดรุ่นบุกเบิกในแขนงนี้ ผู้วิจัยขอตั้งกรอบกว้าง ๆ ว่าจะเน้นประเด็นทางความคิดที่อาจารย์เจตนาเห็นพ้อง ได้แย้ง และ/หรือ กระทำให้ชัดเจนลุ่มลึกขึ้น โดยไม่มุ่งพิสูจน์ว่าเป็นการรับอิทธิพล เนื่องจากการศึกษาในหัวข้อนี้ต้องอาศัยการวิเคราะห์และอภิปรายในลักษณะการตีความ จึงอาจต้องใช้เนื้อที่พอสมควร ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะเป็นประโยชน์ต่อผู้สนใจมากกว่าให้แค่ข้อสรุปโดยไม่มีข้อบ่งชี้อย่างชัดเจน ผู้วิจัยหวังเป็นอย่างยิ่งว่าการศึกษาต่อไปนี้จะกระตุ้นให้มีการศึกษาตัวงานของนักคิดในประเด็นของการอภิปรายอย่างลุ่มลึกต่อไป ดังที่อาจารย์เจตนา กล่าวเมื่อเขียนถึงแนวโน้มวรรณกรรมของศาสตราจารย์ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ไว้ว่า “การที่จะได้รู้จักความคิดของท่านก็คงไม่มีวิธีใดที่ดีไปกว่าการได้สัมผัสกับงานเหล่านี้ด้วยตนเอง”¹

ประเด็นที่จัดไว้เป็นหัวข้อในการศึกษานี้มิได้มุ่งแสดงประวัติการวิจารณ์ของไทย นอกจากเป็นประเด็นที่ผู้รู้ทางวรรณคดีทั่วไปทั้งตะวันตกและไทยได้ใส่ใจอภิปรายกันมาก่อนแล้ว ยังเห็นว่าเป็นประเด็นที่จะแสดงแง่คิดที่สำคัญของอาจารย์เจตนาด้วย ผู้วิจัยจะพยายามเชื่อมโยงแนวคิดในบทนี้กับบทที่ศึกษาแนวคิดของอาจารย์เกี่ยวกับมนุษยศาสตร์ ซึ่งได้ใช้วิธีการศึกษาอย่างเดียวกัน การเชื่อมโยงแนวคิดในผลงานอันหลากหลายทั้งในรูปหนังสือบทความในวารสารตลอดจนบทสัมภาษณ์ โดยมุ่งให้เห็นภาพรวมในเนื้อที่อันจำกัด แม้เป็นงานที่ยากลำบาก ก็จำเป็นต้องกระทำ จึงมิได้เสนอการวิเคราะห์ผลงานทีละชิ้น ส่วนผลกระทบที่แนวคิดของอาจารย์มีต่อนักคิดร่วมสมัย วงวิชาการ และการสร้าง-รับงานวรรณกรรม คงจะกล่าวไว้โดยสังเขปเท่านั้น เพื่อไม่ให้ซ้ำซ้อนกับบทที่ 6 ซึ่งมีผู้วิจัยอีกท่านหนึ่งศึกษาโดยเฉพาะอยู่แล้ว

ก่อนที่ศาสตราจารย์ ดร.เจตนา นาควัชระ จะได้แสดงความคิดทางวรรณคดีและวรรณคดีศึกษา ในข้อเขียนซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกเป็นบทความ "วรรณคดีวิจารณ์และการศึกษาวรรณคดี" พร้อมกับที่ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ เขียน "หัวใจของวรรณคดีไทย" ในวรรณไวยากรณ์ : วรรณคดี (2514) การศึกษาวรรณคดีในระดับอุดมศึกษาในประเทศไทยได้ดำเนินการร่วม 30 ปีแล้ว นอกจากพระนิพนธ์บทความทางวรรณคดีของกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ที่รวบรวมพิมพ์เป็นส่วนหนึ่งในวิทยาวรรณกรรม (พิมพ์ครั้งแรก 2506) แล้ว ก็มีตำราวรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ที่สำคัญและแสดงความคิดที่แน่นหนักเพียงสองเล่ม คือ วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ (พิมพ์ครั้งแรก 2486) ของศาสตราจารย์ ดร.วิทย์ ศิวะศรียานนท์ และการศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์ (พิมพ์ครั้งแรก 2507) ของเสฐียรโกเศศ (ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน) หลังจากนั้นในปี 2517 ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ก็ได้เขียน วิเคราะห์สวรรณคดีไทย โดยให้ความคิดเรื่องวรรณคดีวิจารณ์และการวิจารณ์เป็นตัวอย่างแก่ผู้ศึกษา

ตำราเหล่านี้มีลักษณะร่วมกันคือเรียบเรียงขึ้นจากพื้นฐานความรู้ในวรรณคดีศึกษาตะวันตกที่ผู้แต่งแต่ละคนได้ "คิดให้เกิดความเข้าใจจนสามารถนำเอาไปใช้หรือแก้ไขให้เกิดเป็นคุณหรือประโยชน์ขึ้นได้..."² โดยมอง "ในแง่ของคนไทย" แม้บางท่านออกตัวว่า "มิได้ศึกษาเรื่องวรรณคดีมาโดยเฉพาะ แต่ได้สนใจมาในเชิงความรู้ทั่วไปเท่านั้น"³ และเป็นเพียง "ผู้สมัครเล่น"⁴ แต่ภารกิจของผู้สอนในระดับอุดมศึกษาที่เองที่เป็นแรงกระตุ้นอันสำคัญให้การหาคำตอบเป็นไปอย่างถี่ถ้วนและระมัดระวัง โดยข้อมูลประกอบการอภิปรายหาข้อสรุปที่เสนอไว้ก็ถืองานศิลปวรรณคดีไทยและตะวันตก

การศึกษาในหัวข้อนี้จะแยกเป็น 4 ส่วน คือ ธรรมชาติและภารกิจของวรรณคดีกับความคิดเรื่องวรรณคดีเพื่ออะไร วรรณศิลป์กับภูมิปัญญา : ความประสานของคุณค่าทางอารมณ์และคุณค่าทางความคิด วรรณคดีกับโลกแห่งความจริง และการประเมินคุณค่ากับความกล้าทางจริยธรรมในวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์

1.1.1 ธรรมชาติและภารกิจของวรรณคดีกับความคิดเรื่อง"วรรณคดีเพื่ออะไร"

การอภิปรายในประเด็นธรรมชาติและภารกิจของวรรณคดีมักเป็นส่วนเริ่มต้นของตำราวรรณคดีโดยทั่วไป กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ทรงชี้ว่า "แก่นสารของกวีนิพนธ์" อยู่ที่ "การแสดงความรู้สึกนึกคิดอย่างซาบซึ้งให้สะท้อนใจ" ผู้ประกอบศิลปกรรมประเภทจิตรศิลป์นั้น "นอกจากจะใช้ฝีมือหรือความสันทัดและความสามารถแล้ว ยังต้องอาศัยความรู้สึกแรงกล้าเป็นเครื่องดลใจอีกด้วย" ทรงขยายความว่า "ความรู้สึกแรงกล้านี้ก็คือความสะท้อนใจหรืออาเวค emotion" โดยนัยนี้ศิลปะบริสุทธิ์และวรรณคดีบริสุทธิ์ จึงหมายถึงพลังของอารมณ์ความรู้สึกของผู้แต่งเป็นเครื่องวัด ดังที่ทรงกล่าวว่า "ความเข้มข้นแห่งความรู้สึกนึกคิด" เป็นเครื่องวัดอย่างหนึ่งของคุณค่าแห่งวรรณคดีแต่ละชิ้น และงานประพันธ์ย่อมต้องถ่ายทอดความรู้สึกอันลึกซึ้งแก่ผู้รับ จึงกล่าวได้ว่าจุดแบ่งแยกของวรรณคดีบริสุทธิ์กับไม่บริสุทธิ์อยู่ที่ความงามที่

ก่ออารมณ์สะท้อนใจแก่ผู้รับ ซึ่งไม่ใช่ความไพเราะเพราะพริ้งของรูปแบบแต่เพียงลำพัง การนำภาษาที่ไพเราะไปใช้สื่อสารสาระสำคัญบางประการโดยไม่มีความเข้มทางอารมณ์ ยังไม่ใช้การสร้างวรรณคดี (บริสุทธ์) เพียงแต่มี “ลักษณะวรรณคดี” เท่านั้น เนื่องจาก “คุณค่าของวรรณคดีอยู่ที่เนื้อความอันละเอียดสุขุม” จึงไม่สามารถกล่าวได้ว่า “เนื้อความ matter กับทำนองประพันธ์ style เป็นคนละส่วนกัน” อีกทั้งไม่สามารถกล่าวได้ว่า “ความข้อหนึ่งจะพูดได้หลายอย่าง” เพราะเมื่อเปลี่ยนคำพูดและวิธีพูด ความหมายที่ “ละเอียดสุขุม” ก็จะต่างกันอย่างออกไปด้วย การเน้นรูปแบบโดยไม่คำนึงถึงเนื้อหาย่อมไม่แสดงคุณค่าของบทประพันธ์ การประพันธ์ที่ดำเนินตามแบบแผนของฉันทลักษณ์แต่ไม่สามารถ “สื่อสารความชัดเจนหรือความรู้สึกนึกคิดของผู้ประพันธ์ให้ได้ผลอย่างประณีตละเอียดสุขุมและลึกซึ้งที่สุด” ก็ยังไม่ใช่วินิพนธ์ และหากพิจารณาที่รูปแบบก็คงเรียกได้แต่เพียงว่าเป็นคำร้อยกรองเท่านั้น ดังนั้น ความชัดเจนที่สร้างอารมณ์สะท้อนใจหรือที่เรียกในปัจจุบันว่าประสบการณ์สุนทรีย์ ก็คือ เกณฑ์การประเมินค่าสำคัญ นอกจากนี้ วรรณคดีบริสุทธ์ยังต่างจากวรรณคดีประยุกต์ในส่วนที่ “มุ่งหมายจะถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดของผู้ประพันธ์ให้ผู้อ่านรู้สึกนึกคิดตามโดยไม่หวังประโยชน์อย่างอื่น”⁵

ในประเด็นนี้ เสฐียรโกเศศเห็นว่าการแบ่งศิลปะออกเป็นบริสุทธ์และประยุกต์ “เพื่อประโยชน์เป็นความรู้และการอธิบาย” นั้น “ก็เป็นเพียงประมาณ” และยอมรับว่าไม่สามารถแยกได้โดยเด็ดขาด และกล่าวด้วยว่าทั้งตะวันตกและไทยก็ไม่ได้มีความคิดศิลปะบริสุทธ์และศิลปะประยุกต์มาแต่เดิม⁶ นอกจากนี้การแบ่งแยกศิลปะโดยคำนึงว่าต้องมุ่งหรือไม่มุ่งประโยชน์อาจยังไม่ใช้เกณฑ์ที่ใช้การได้ เนื่องจากศิลปะที่ดูเหมือนมุ่งประโยชน์อย่างอื่นเช่น ศรัทธาทางศาสนา ความจงรักภักดีต่อชาติบ้านเมือง อาจมีคุณค่าทางศิลปะอย่างสมบูรณ์ และย่อมมีเนื้อแท้เป็น “ศิลปะบริสุทธ์” หรือศิลปะที่แท้จริงในความหมายที่ลึกกว่า ดังที่เสฐียรโกเศศอภิปรายว่า

“... ถ้าถือแนวแบ่งวรรณคดีออกเป็นบริสุทธ์และประยุกต์อย่างเฉียบขาดไซร้ ลิลิตเตล่งพ่ายก็เป็นแต่วรรณคดีประยุกต์ หากใช้เป็นวรรณคดีบริสุทธ์ทีเดียวไม่ แต่เราจะแยกให้เด็ดขาดตามที่ว่าไม่ได้สนิท เพราะถ้าว่าถึงถ้อยคำโวหารในลิลิตเตล่งพ่าย มีลักษณะที่แสดงออกได้ไพเราะงดงามเป็นส่วนมาก...ลิลิตเตล่งพ่าย มีถ้อยคำโวหารซึ่งแสดงออกสมบูรณ์ด้วยลักษณะของกวีนิพนธ์ ข้อความอันเป็นรายละเอียดของเรื่องลิลิตเตล่งพ่าย มีข้อเท็จจริงถูกต้องหรือไม่ก็ตามที่ เราผู้อ่านซึ่งอ่านวรรณคดีก็ไม่ได้สนใจต่อข้อเท็จจริงเหล่านี้ เราสนใจอยู่แต่ที่ถ้อยคำ ซึ่งแสดงออกอย่างมีสง่างาม ทำให้รู้สึกเห็นว่าเป็นเรื่องสูงเกี่ยวกับชาติและพระมหากษัตริย์ ซึ่งกลั่นออกจากความนึกอันสูงส่งของกวี...เมื่อลิลิตเตล่งพ่าย มีลักษณะสูงเป็นกวีนิพนธ์ถึงอย่างนี้ ไฉนจะไม่ใช่ศิลปะบริสุทธ์ด้วยเล่า”

เสฐียรโกเศศ, การศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์, 2515 : 55-56 (เน้นโดยผู้วิจัย)

อาจกล่าวได้ว่าความคิดเรื่องศิลปะบริสุทธิ์ศิลปะประยุกต์ไม่ใช่ความคิดดั้งเดิมของไทยและตะวันตก การกล่าวว่าศิลปะบริสุทธิ์ไม่คำนึงถึงประโยชน์อย่างอื่น นอกเหนือจากการสื่อประสบการณ์สุนทรีย์ะ เพิ่งปรากฏขึ้นในศตวรรษที่ 19 เพื่อปกป้องเสรีภาพของศิลปะ เมื่อพวกชนชั้นกลางในฝรั่งเศสพยายามเข้ามากำหนดการสร้างงานอย่างไว้รสนิยม อย่างไรก็ตาม การสื่อประสบการณ์สุนทรีย์ะไม่ว่าจะคำนึงถึงประโยชน์อย่างใดด้วยหรือไม่ก็นัยยอมไม่อาจกระทำได้โดยแยกขาดจากความเข้าใจชีวิตและความหมายของชีวิต นอกจากนี้ ถึงแม้ความคิดศิลปะเพื่อศิลปะมีเจตนารมณ์ที่น่าเห็นใจในข้อที่มุ่งความบริสุทธิ์เพราะถือว่า “วรรณคดีเป็นสิ่งที่ให้ความอภิรมย์ ถ้าปล่อยให้สิ่งอื่นมาครอบงำก็จะเกิดวรรณคดีจอมปลอมที่ไม่สามารถนำความอภิรมย์มาสู่ผู้อ่านผู้ฟังได้”⁷ แต่นักวรรณคดีก็ต้องคำนึงว่าศิลปินและงานศิลปะย่อมมีผลกระทบด้านอื่นด้วย ศิลปะต้องมีอยู่เพื่อมนุษย์ และเกิดขึ้นโดยมนุษย์

“...ผู้ที่พิจารณาปัญหานี้โดยวางตัวเป็นกลาง จึงควรตั้งความปรารถนาแต่เพียงว่า ให้ศิลปินชมรมนี้สังวรณไว้เสมอว่า วรรณคดีนั้นไม่เพียงเป็นสิ่งที่ให้ความอภิรมย์แก่ประชาชนเท่านั้น หากเป็นสิ่งที่มียุทธิต่อจิตใจของประชาชนด้วย ถึงแม้ว่านักประพันธ์จะไม่มีเจตนาที่จะกล่อมเกลาจิตใจผู้อ่านผู้ฟังให้เป็นไปในทางใดก็ตาม ด้วยเหตุนี้ วรรณคดีซึ่งเป็นกิจกรรมอย่างหนึ่งของมนุษย์ในสังคมจึงควรอ้อมซอนกันไว้กับกิจกรรมอื่นๆ ของมนุษย์ ...ที่ว่าศิลปะมีคุณค่าในตัวเองนั้นก็เป็นการพูดโดยอนุโลม เพื่อป้องกันมิให้กิจกรรมอย่างอื่นมากำก่ายกับศิลปะมากเกินไป อันเป็นการรุกรานอิสรภาพของศิลปะ ความจริงถ้าไม่มีมนุษย์เสียแล้ว ศิลปะก็มีอยู่ไม่ได้ ความงามจะมีอยู่เฉย ๆ ไม่ได้ เงื่อนไขสำคัญของความงาม คือ ต้องมีผู้ที่เห็นความงามคือมนุษย์นั่นเอง ด้วยเหตุนี้ศิลปะจึงต้องมีลักษณะไม่เป็นไปเพื่อทำลายจิตใจของมนุษย์ เพราะศิลปะอยู่ได้ด้วยมนุษย์”

วิทย์ ศิวะศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์, 2531 : 73 (เน้นโดยผู้วิจัย)

นั่นคือจำเป็นต้องพิจารณาคุณค่าของศิลปะสอดคล้องกับการดำรงอยู่ (mode of existence) ของศิลปะ ศิลปะอาจเอื้อประโยชน์อย่างอื่นแก่มนุษย์ได้อย่างดียิ่ง นี่เป็นข้อเท็จจริงที่ตรวจสอบได้ หากย้อนไปพิจารณางานศิลปะในอดีตของทุกชาติทุกภาษา เช่น เครื่องประดับ เครื่องใช้ไม้สอย ไปจนถึงพระราชวัง ศาสนสถาน เทวรูป และพระพุทธรูป เป็นต้น⁸ งานศิลปะเหล่านี้มิได้ถูกการนำไปใช้ประโยชน์ทำลายคุณค่าทางสุนทรีย์ะแต่อย่างใด ทั้งนี้ ดร.วิทย์ได้ชี้ว่าศิลปินต้อง “สังวรในลักษณะและหน้าที่ศิลปินของเขาด้วย ...ก็อาจใช้ศิลปะของเขาสอนใจประชาชน แต่เขาจะต้องสังวรว่าลักษณะและหน้าที่ของศิลปะนั้นไม่ใช่เพื่อสอน หากเพื่อแสดง” มิฉะนั้นแล้วก็จะเป็นการ “สำคัญหน้าที่ของศิลปะผิดไป” การเน้นหน้าที่แสดงนี้หมายความว่าศิลปินควรกระตุ้นให้เกิดการขบคิดมากกว่าสั่งสอนให้กระทำตาม ถึงแม้จะย่ำอย่างหนักแน่นเช่นนี้ ท่านยังคำนึงว่าการใช้วรรณคดีเพื่อประโยชน์อย่างอื่นนั้น “โบราณได้ทำมาแล้วในชาติทุก

และในนิยายสอนใจ⁹ การสังวรในหน้าที่ (ภารกิจ) ของศิลปินจึงมีความหมายเท่ากับวาระมัดระวังที่จะไม่เบี่ยงเบนการสร้างงานออกไปนอกขอบข่ายธรรมชาติของงานที่จะทำให้คุณค่าทางสุนทรียะต้อยไป และนั่นคือ “การสอน” ก็จะได้ผลด้วย

หากคำนึงว่าภารกิจของวรรณคดีคือการโน้มน้าวใจผู้รับให้เข้าถึงอารมณ์และความคิดของผู้แต่งที่สัมพันธ์กับประสบการณ์ของเขา ดังกล่าววว่าวรรณคดีคือ “ชีวิตตามอารมณ์และสายตาของกวี” ก็หมายความว่ากวีเป็นผู้ขบคิด ใคร่ครวญ ทำความเข้าใจชีวิตมาแล้วอย่างลึกซึ้ง จึงจะนำผู้อ่านให้เห็นว่าชีวิตเป็นสิ่งที่น่าพิศวง ดังนั้น “สำหรับกวีเอก วรรณคดีคือการแปลชีวิต + การสร้างความงาม” อาจกล่าวได้ว่ากวีเอกผู้สร้างงานศิลปะที่มีคุณค่า ย่อมต้องกระทำสองอย่างนี้ควบคู่กันเสมอ ความงามที่ไม่ประสานกับความหมายของชีวิตที่ผู้แต่งได้ตีความด้วยทัศนะของตน ย่อมไม่ใช่สิ่งวัดคุณค่าของศิลปะ อีกนัยหนึ่งผู้สร้างวรรณศิลป์ย่อมไม่สามารถสร้างความงามได้ หากไม่ได้ “แปลชีวิต” ไปพร้อม ๆ กัน ดังนั้น เนื้อหาทางอารมณ์และความคิดย่อมเป็นปัจจัยของการสร้างความงาม ในเวลาเดียวกันความงามหรือพลังทางสุนทรียะย่อมเป็นปัจจัยให้เนื้อหาของศิลปะกระทบอารมณ์ผู้รับให้ร่วมความรู้สึกได้อย่างซาบซึ้งตรงใจ นั่นคือ เหตุผลที่ชี้ว่า “วรรณคดีเป็นการติดต่อสัมพันธ์ทางใจชั้นสูง” และ “การศึกษาวรรณคดีที่แท้จริงคือการพยายามทำความเข้าใจกับบทประพันธ์ให้ปُرุโปร่ง คือพยายามสร้างสภาพอารมณ์ของผู้แต่งขึ้นในจิตใจของเราเอง โดยใช้มนโคติ (imagination)”¹⁰

เห็นได้ว่านักวรรณคดีท่านนี้เน้นเนื้อหาทางอารมณ์และพลังทางสุนทรียะว่าเป็นเป้าหมายของผู้สร้างและผู้รับ แต่เนื้อหาทางความคิดและปรัชญาของผู้แต่งอันแสดงถึงความเข้าใจชีวิตอันเป็นผลของประสบการณ์ชีวิตของผู้แต่ง (หรือเรียกว่าความชัดเจนชีวิต) ซึ่งประสานกับเนื้อหาทางอารมณ์ก็จัดเป็นที่มาของความงามของศิลปะอย่างที่ไม่อาจละเลยได้

ใน วิเคราะห์สวรรณคดีไทย (ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2517) ศาสตราจารย์ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ได้กล่าวถึงศิลปะบริสุทธิ์ว่า “ไม่ใช่วรรณกรรมสังคม ไม่ใช่วรรณกรรมประวัติศาสตร์” และให้ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับ ลิลิตพระลอ ว่า

“...ผู้ใดจะอ่านพระลอ ต้องอ่านเอาความไพเราะ ถ้าอ่านแล้วไม่รู้สึกรู้ว่าไพเราะ จะหวังได้ออย่างอื่นก็น่าจะผิดหวัง ผู้ใดจะอ่านพระลอ จงอ่านถ้อยคำที่ร้อยกรองประดุกพวงมาลาอันหาที่ติไม่ได้ เป็นเครื่องจูงใจขัดเกลารมณ์ธรรมดาให้กลายเป็นอารมณ์รื่นเริงเหนือธรรมดา นั่นเกิด”

ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, วิเคราะห์สวรรณคดีไทย, 2517 : 68 (เน้นโดยผู้วิจัย)

มีผู้เข้าใจว่าในทัศนะของ ม.ล.บุญเหลือ ลิลิตพระลอ ไม่มีคุณค่าอื่นนอกจากความงาม แต่หากพิจารณาข้อความข้างต้น ประโยคเงื่อนไขที่ว่า “ถ้าอ่านแล้วไม่รู้สึกรู้ว่าไพเราะ จะหวังได้ออย่างอื่นก็น่าจะผิดหวัง” นั้น น่าจะหมายความว่า ที่ไม่ได้ได้ออย่างอื่นเป็นเพราะผู้อ่าน อ่านแล้วไม่

รู้สึกว้าเหวเพราะ ไม่ใช่ว้าเหวที่ประพันธ์นั้นไม่มีอย่างอื่น สิ่งที่เราควรพิจารณาตกเถียงก็คือ ความว้าเหวและ “อย่างอื่น” นั้นประกอบเข้าด้วยกันอย่างไร และอะไรคือ “อย่างอื่น” ในบทประพันธ์ที่จะได้รับก็ต่อเมื่อเข้าถึงความว้าเหวของบทประพันธ์เสียก่อน

น่าสนใจว่า ม.ล.บุญเหลือให้ความสำคัญต่อคำแถลงของผู้จนาที่ว่าลิลิตเรื่องนี้ “เป็นศรีแก่ปากผู้ผจญันท์” และกล่าวขยายความคุณค่าของลิลิตพระลอว่าเป็นความรื่นรมย์ที่เป็นกำลังใจสำหรับต่อสู้ชีวิต จึงควรวิเคราะห์ต่อไปว่าความว้าเหวของบทประพันธ์ที่ทำให้เกิดความรื่นรมย์และกำลังใจที่ให้ความแข็งแกร่งต่อชีวิตนั้น เห็นจะมีใช้ความว้าเหวทางรูปแบบเพียงลำพัง ในเมื่อคุณค่าทางสุนทรียะต้องมีปฏิสัมพันธ์กับเนื้อหาคือความหมายของชีวิต คำว่าวรรณศิลป์บริสุทธิ์ก็คงไม่ได้หมายความว่าปลอดจากความคิดและความเข้าใจชีวิตแต่ประการใด

ความคิดที่ ม.ล.บุญเหลือ มีพ้องกับ ดร.วิทย์ ก็คือ ความงามของบทประพันธ์ขึ้นอยู่กับความประสานของรูปแบบและเนื้อหาที่ให้ความรู้เรื่องชีวิต ดังที่ท่านกล่าวว่า “การเรียนรู้วรรณคดีวิจารณ์ คือ การเรียนรู้ถึงชีวิตมนุษย์ในเชิงสุนทรียภาพทางภาษา” ท่านจึงไม่ให้ความสำคัญต่อความเคร่งครัดในรูปแบบและ “กลศิลป์เล็ก ๆ น้อย ๆ” (เช่น การเล่นอักษร สัมผัส) เหนือกว่า “น้ำคำที่...ทำให้สะท้อนอารมณ์” และกล่าวย้ำว่า “ความว้าเหวของบทประพันธ์ในเชิงสัมผัสหรืออุปมาที่เหมาะสมไม่เพียงพอที่จะทำให้ข้าพเจ้ายกย่องงานประพันธ์เป็นวรรณคดี”¹¹

ที่สำคัญก็คือความเป็นสิ่งสุนทรอาจเชื่อมโยงกับความเข้าใจชีวิต ที่แสดงให้เห็นประจักษ์ได้

“... ในการวิจารณ์วรรณคดี เราย่อมไม่นำประโยชน์ที่เกี่ยวกับการสั่งสอนผู้เยาว์มาพิจารณาเป็นขั้นแรกแน่นอน วรรณคดีที่เยี่ยมยิ่งอาจเป็นหนังสือหรือบทประพันธ์ที่ไม่สมควรกับผู้เยาว์เลย เช่นเรื่องที่แสดงความน่าเกลียดกลัวของชีวิต ...แต่เราจะพิพากษาว่าวรรณคดีนั้นแล้ว โดยเราไม่พิจารณาคุณค่าทางอื่นหาได้ไม่ เพราะถ้าวรรณคดีนั้นแสดงให้เห็นความจริงบางประการด้วยวรรณศิลป์ที่สูงส่ง ย่อมมีคุณค่าแก่ผู้ใหญ่ ผู้มีสติปัญญาเป็นอย่างดียิ่ง ...

“ตามปรกติแล้วหนังสือหรือบทประพันธ์ที่ขาดความลึกซึ้ง ขาดความเข้าใจชีวิต ย่อมจะเป็นหนังสือที่ดึกเกินไประดับที่จะเป็นวรรณคดี ...”

เล่มเดิม : 20 (เน้นโดยผู้วิจัย)

หากวรรณศิลป์ไม่ได้แยกจากความเข้าใจชีวิตและข้อคิดเชิงปัญญาและจริยธรรม ดังที่ ดร.วิทย์กล่าวว่า ศิลธรรมย่อมกลมกลืนอยู่ในเนื้อหา ถึงแม้ว่าไม่ได้ตั้งใจสั่งสอน¹² การแสดงข้อคิดเชิงสังคมก็อาจกระทำได้อยู่แล้วในงานประพันธ์ เนื่องจากว่ากวีไม่สามารถแสดงชีวิตที่ปราศจากบริบทและผลกระทบของสังคมได้ การแบ่งวรรณคดีบริสุทธิ์ออกจากวรรณกรรมสังคมน่าจะเป็นเพราะมุ่งจะประเมินค่างานที่ถูกกระแสดความตื่นตัวทางการเมืองวิพากษ์ในแง่ลบอย่าง

ไม่เป็นธรรมชาติเพราะเน้นคุณค่าการชี้นำสังคมเพื่อแก้ปัญหาชนชั้นเหนือคุณค่าอื่น¹³ ข้อเดือนของ ม.ล. บุญเหลือที่ว่าวรรณคดีมีธรรมชาติเป็นศิลปะ ย่อมมีภารกิจที่ไม่ซ้ำกับตำราหรือคัมภีร์ทางศาสนา และคำประกาศของลัทธิการเมือง ตลอดจนข่าวสารที่ให้ข้อเท็จจริงโดยทั่วไป¹³ เป็นสิ่งที่น่าสับสนรับฟังเป็นอย่างยิ่ง แต่ก็ไม่ฟังดังเกณฑ์ไวล่วงหน้าว่า งานที่ให้ความเข้าใจชีวิตพร้อม ๆ กับวิจารณ์สังคมอันเป็นบริบทของชีวิตจะต้องเป็นงานที่มีความด้อยทางวรรณศิลป์เสมอไป

นักวรรณคดีรุ่นบุกเบิกของไทยที่ไม่แสดงตัวเป็นฝักฝ่ายอย่างชัดเจนคือ ดร.วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ได้กล่าวถึงมัชฌิมาปฏิปทาว่าเป็น “ทางที่ดีที่สุดสำหรับเราคนกลาง” โดยให้คุณค่าว่า “เป็นทางปฏิบัติของพระพุทธเจ้าและนักปราชญ์โบราณคนสำคัญอื่น ๆ”¹⁴ นักวรรณคดีท่านนี้แสดงการศึกษาด้วยทางสายกลาง ในการพิจารณาแนวคิดศิลปะเพื่อศิลปะ และศิลปะเพื่อชีวิต ดังนี้

“... ถ้าพิจารณาโดยสายกลางเราจะเห็นว่า ลัทธิแรกที่ว่าศิลปะไม่ควรเอื้อต่ออิทธิพลของสังคมนั้นเป็นลัทธิที่เชิดชูศิลปะสูงเกินไปสักหน่อยเหมาะสำหรับเป็นอุดมคติที่ไม่สามารถปฏิบัติตามได้ ... ในชีวิตมนุษย์ไม่ได้มีแต่ศิลปะอย่างเดียว มนุษย์ย่อมเป็นหน่วยของครอบครัว ของอาชีพ ของชั้นวรรณะและของประเทศชาติ ความผูกพันนี้ทำให้มนุษย์คนหนึ่ง ๆ ต้องมีหน้าที่ต่อสิ่งเหล่านี้ อันเป็นหน้าที่ซับซ้อนมากมายหลายชั้นหลายเชิงซึ่งบางทีก็ขัดกัน วรรณคดีและศิลปะซึ่งที่จริงประกอบขึ้นจากชีวิต จึงจำต้องคล้อยตามสภาพความเป็นไปของสิ่งเหล่านี้ ... แต่การคล้อยตามนี้ก็ควรปฏิบัติไปภายในกรอบศิลปะ มิฉะนั้นบทประพันธ์นั้นจะไม่ใช่วรรณคดี ...”

วิทย์ ศิวะศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์, 2531 : 103-104

นี่หมายความว่าเราไม่ควรใช้เกณฑ์ใดที่เห็นชัดว่าสุดโต่งและขัดกับความเป็นจริงในการดำรงอยู่ของวรรณคดี นอกจากนี้ ถึงแม้ศิลปะย่อมมีปฏิสัมพันธ์กับสังคม แต่ส่วนที่ไม่ขึ้นกับบริบทก็คือความเป็นสากลดูจะมีคุณค่าสูงกว่า ดังที่กล่าวว่า

“... ถ้าเราจะลองวิเคราะห์ดูตัวละครในนิพนธ์ของกวีชั้นเยี่ยม ... เราจะเห็นว่า นอกจากลักษณะซึ่งแสดงว่าเป็นบุคคลในสมัยใดชาติภาษาใด และอยู่ในชั้นวรรณะไหน ซึ่งสรุปรวมเรียกว่าลักษณะที่บ่งถึงอิทธิพลของสังคมแล้ว ยังมีลักษณะพิเศษบางอย่างในตัวละครนั้น ๆ ซึ่งเป็นลักษณะของมนุษย์ทุกกาลสมัยและทุกชาติทุกภาษา ซึ่งเป็นอิสระแก่อำนาจสิ่งแวดล้อมและกวีนั้นเป็นฝีปากเอกหรือฝีปากพิน ๆ ก็เห็นกันได้ตรงนี้แหละ เรื่องของนักประพันธ์บางคนชาวต่างประเทศ หรือแม้ชาติเดียวกันแต่ต่างสมัยอ่านแล้วไม่ติดใจ เพราะนิสัยใจคอและบทบาทของตัวละครในเรื่องนั้นล้าสมัย คือถูกอิทธิพลของสมัยนั้น ๆ ครอบงำจนเกินไปนั่นเอง”

เล่มเดิม : 101-102

ความสำนึกในคุณค่าของวรรณคดีในแง่นี้คงไม่สามารถกล่าวว่าเป็นมรดกของวัฒนธรรมตะวันตกเท่านั้น ความรักในวรรณคดีไทยอาจนำไปสู่ความสนใจวรรณคดีของชาติอื่นจนเห็นลักษณะร่วมกันได้ ท่านกล่าวในคำนำในการพิมพ์ครั้งแรก ตอนหนึ่งว่า

“หนังสือเล่มนี้เป็นน้ำพักน้ำแรงของผู้ที่รักวรรณคดีอย่างชีวิตจิตใจ ความรักวรรณคดีของผู้เขียนแต่แรกเกิดจากรักวรรณคดีไทย ...ต่อมาจึงขยายออกไปถึงวรรณคดีสากล เมื่อได้ศึกษาวรรณคดีจริง ๆ จัง ๆ ผู้เขียนเกิดความคิดขึ้นว่าวรรณคดีไม่ว่าของชาติใดภาษาใด ย่อมมีลักษณะใหญ่ ๆ ที่เป็นลักษณะสำคัญอันเป็นแม่บทของลักษณะอื่นๆ ละม้ายคล้ายคลึงกันทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะวรรณคดีเป็นการสำแดงส่วนที่ลึกของจิตใจมนุษย์ ...”

เล่มเดิม : คำนำ

เมื่อหันมาพิจารณาความคิดของอาจารย์เจตนา จะเห็นว่าความเชื่อมั่นในความเป็นสากลของวรรณคดีได้เป็นแรงพลังสำคัญให้อาจารย์เขียนหนังสือและทำงานวิจัยอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน ดังที่กล่าวว่า ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี (2521) นั้นมุ่งจะให้ “ตำราที่เขียนง่าย ๆ ให้หลักกว้าง ๆ ให้ทฤษฎีขั้นมูลฐาน อันจะเป็นพื้นฐานความรู้สำคัญสำหรับผู้ที่จะศึกษาวรรณคดี ไม่ว่าจะเป็นวรรณคดีภาษาใด” ด้วยสมมุติฐานที่กล่าวใน “คำนำ” ว่า

“...วรรณคดีมีลักษณะที่เป็นสากล...แม้ว่าแต่ละชาติแต่ละภาษาจะมีวรรณคดีที่มีเอกลักษณ์เด่นชัด แต่ก็มีลักษณะบางอย่างที่จัดได้ว่าเป็นสมบัติร่วมของมนุษยชาติ หลักการในการศึกษาวรรณคดีจึงเป็นหลักการที่จัดว่าเป็นสากลได้ ...”

เจตนา นาควัธนะ, ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี, 2521 : คำนำ (เน้นโดยผู้วิจัย)

เมื่อโยงกับพื้นฐานความคิดทางมนุษยศาสตร์ดังกล่าวไปแล้วว่าความสำนึกทางประวัติศาสตร์ทำให้เราเห็นคุณค่าความเป็นสากลของงานสร้างสรรค์ ซึ่ง “เป็นตัวแทนของมนุษย์ เป็นตัวงานที่มีความหมายและคุณค่าอยู่ในตัว” ความหมายและคุณค่าของงานที่ผู้สร้างและผู้รับคาดหวังและเห็นประจักษ์ แม้ว่ามีส่วนผิดแผกกันได้ตามปัจจัยของบริบททางวัฒนธรรม แต่ส่วนที่มีตรงกันหรือร่วมกัน ที่สัมพันธ์กับประสบการณ์ร่วมนั้นจะทำให้เกิดความประจักษ์ใน “คุณค่าของความเป็นมนุษย์” ซึ่งเป็นแก่นของมนุษยศาสตร์¹⁵ ดังนั้น ความหมายอันกว้างขวางลุ่มลึกของบทประพันธ์ก็เป็นสิ่งที่ควรพินิจพิจารณาอย่างระมัดระวัง ความมุ่งหมายของผู้สร้างงานจึงเป็นเพียงส่วนประกอบของข้อมูลที่จะใช้พิจารณาตีความบทประพันธ์¹⁶ หาใช่สิ่งชี้ขาดคุณค่าของงานไม่ การตั้งเกณฑ์ล่วงหน้าว่าบทบาทของวรรณคดีขึ้นอยู่กับกรอบทางทฤษฎีว่าแต่งเพื่ออะไรนั้น ย่อมไม่เป็นประโยชน์เท่าใดนักสำหรับการเข้าถึงวรรณคดี

ความพยายามที่จะจัดจำพวกวรรณคดีตามจุดประสงค์ของผู้แต่งจึงควรจะได้ทบทวนว่าเป็นประโยชน์หรือไม่ อาจารย์เจตนา ได้แย้งทั้งความคิด “ทฤษฎีสุนทรียศาสตร์บางจำพวก

ความสำนึกในคุณค่าของวรรณคดีในแง่นี้คงไม่สามารถกล่าวว่าเป็นมรดกของวัฒนธรรมตะวันตกเท่านั้น ความรักในวรรณคดีไทยอาจนำไปสู่ความสนใจวรรณคดีของชาติอื่นจนเห็นลักษณะร่วมกันได้ ทว่ากล่าวในคำนำในการพิมพ์ครั้งแรก ตอนหนึ่งว่า

“หนังสือเล่มนี้เป็นน้ำพักน้ำแรงของผู้ที่รักวรรณคดีอย่างชีวิตจิตใจ ความรักวรรณคดีของผู้เขียนแต่แรกเกิดจากรักวรรณคดีไทย ...ต่อมาจึงขยายออกไปถึงวรรณคดีสากล เมื่อได้ศึกษาวรรณคดีจริง ๆ จัง ๆ ผู้เขียนเกิดความคิดขึ้นว่าวรรณคดีไม่ว่าของชาติใดภาษาใด ย่อมมีลักษณะใหญ่ ๆ ที่เป็นลักษณะสำคัญอันเป็นแม่บทของลักษณะอื่นๆ ละม้ายคล้ายคลึงกันทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะวรรณคดีเป็นการสำแดงส่วนที่ลึกของจิตใจมนุษย์ ...”

เล่มเดิม : คำนำ

เมื่อหันมาพิจารณาความคิดของอาจารย์เจตนา จะเห็นว่าความเชื่อมั่นในความเป็นสากลของวรรณคดีได้เป็นแรงพลังสำคัญให้อาจารย์เขียนหนังสือและทำงานวิจัยอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน ดังที่กล่าวว่า ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี (2521) นั้นมุ่งจะให้ “ตำราที่เขียนง่าย ๆ ให้หลักกว้าง ๆ ให้ทฤษฎีขั้นมูลฐาน อันจะเป็นพื้นความรู้สำคัญสำหรับผู้ที่ไม่จะศึกษาวรรณคดี ไม่ว่าจะเป็นวรรณคดีภาษาใด” ด้วยสมมุติฐานที่กล่าวใน “คำนำ” ว่า

“...วรรณคดีมีลักษณะที่เป็นสากล...แม้ว่าแต่ละชาติแต่ละภาษาจะมีวรรณคดีที่มีเอกลักษณ์เด่นชัด แต่ก็มีลักษณะบางอย่างที่จัดได้ว่าเป็นสมบัติร่วมของมนุษยชาติ หลักการในการศึกษาวรรณคดีจึงเป็นหลักการที่จัดว่าเป็นสากลได้ ...”

เจตนา นาควัชร, ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี, 2521 : คำนำ (เน้นโดยผู้วิจัย)

เมื่อโยงกับพื้นฐานความคิดทางมนุษยศาสตร์ดังกล่าวไปแล้วว่าความสำนึกทางประวัติศาสตร์ทำให้เราเห็นคุณค่าความเป็นสากลของงานสร้างสรรค์ ซึ่ง “เป็นตัวแทนของมนุษย์ เป็นตัวแทนที่มีความหมายและคุณค่าอยู่ในตัว” ความหมายและคุณค่าของงานที่ผู้สร้างและผู้รับคาดหวังและเห็นประจักษ์ แม้ว่ามีส่วนผดแผกกันได้ตามปัจจัยของบริบททางวัฒนธรรม แต่ส่วนที่มีตรงกันหรือร่วมกัน ที่สัมพันธ์กับประสบการณ์ร่วมนั้นจะทำให้เกิดความประจักษ์ใน “คุณค่าของความเป็นมนุษย์” ซึ่งเป็นแก่นของมนุษยศาสตร์¹⁵ ดังนั้น ความหมายอันกว้างขวางลุ่มลึกของบทประพันธ์ก็เป็นสิ่งที่ควรพิจารณาอย่างระมัดระวัง ความมุ่งหมายของผู้สร้างงานจึงเป็นเพียงส่วนประกอบของข้อมูลที่จะใช้พิจารณาตีความบทประพันธ์¹⁶ หาใช่สิ่งชี้ขาดคุณค่าของงานไม่ การตั้งเกณฑ์ล่วงหน้าว่าบทของวรรณคดีขึ้นอยู่กับกรอบทางทฤษฎีว่าแต่งเพื่ออะไรนั้น ย่อมไม่เป็นประโยชน์เท่าใดนักสำหรับการเข้าถึงวรรณคดี

ความพยายามที่จะจัดจำพวกวรรณคดีตามจุดประสงค์ของผู้แต่งจึงควรจะได้ทบทวนว่าเป็นประโยชน์หรือไม่ อาจารย์เจตนา ได้แย้งทั้งความคิด “ทฤษฎีสุนทรียศาสตร์บางจำพวก

1.1.2 วรรณศิลป์กับภูมิปัญญา : ความประสาของคุณค่าทางอารมณ์และคุณค่าทางความคิด

ความสัมพันธ์ของคุณค่าทางอารมณ์และปัญญาของบทประพันธ์ย่อมท้าทายการรับรู้ของผู้รับ คุณค่าของบทประพันธ์จึงขึ้นอยู่กับผู้แต่ง ตัวงาน และผู้รับ ชาติอย่างใดอย่างหนึ่งไปไม่ได้ ดังที่ในงานวิจัยเรื่องแนวทางการประเมินคุณค่าวรรณคดีในวรรณคดีวิจารณ์เยอรมัน ฝรั่งเศส และอังกฤษ-อเมริกัน ในศตวรรษที่ 20 (2525) อาจารย์ได้กล่าวอย่างหนักแน่นว่า "กระบวนการศึกษาวรรณคดีใดที่มีได้เคารพต่อ 'ไตรภูมิแห่งวรรณคดี' อันได้แก่ผู้แต่ง ตัววรรณกรรม และผู้อ่าน การศึกษาวรรณคดีนั้นก็ย่อมจะต้องถือได้ว่าบกพร่อง"¹⁹ แม้ว่าผู้รับจะต้องเอาใจใส่ตัวงานมากกว่าหวังพึ่งอรรถาธิบายของผู้แต่ง ก็ไม่ได้หมายความว่าตัวงานนั้นมิได้มีผู้สร้าง ผู้รับจำเป็นต้องคำนึงว่าตนมีประสบการณ์ไม่ตรงกับผู้สร้างเสมอไป แต่ก็สามารถใช้วิธีการศึกษาที่เป็นประโยชน์ทั้งภายในตัวงานและภายนอกตัวงานเพื่อลดทอนหรือขจัด "ความเป็นอื่น" ได้ ซึ่งจะนำไปสู่การเข้าถึง "แก่นของมนุษยศาสตร์"²⁰

ความคิดเรื่อง "ไตรภูมิแห่งวรรณคดี" เชื่อมโยงกับ "ทางสายกลาง" ในการศึกษาวรรณคดี ในแง่ที่ว่าเราไม่อาจศึกษาเฉพาะผู้แต่ง ตัวงานหรือผู้อ่านอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ในเมื่อในความเป็นจริงนั้นทั้งสามส่วนนี้ต้องเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันอยู่ตลอดเวลา การยัดทางสายกลางแทนที่ความสุดโต่งจึงเป็นการเปิดรับประสบการณ์ที่หลากหลาย ซึ่งแม้เป็นอื่นต่อกันก็อยู่บนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ที่ตกถึงได้แย้งกัน และเห็นร่วมกันได้หากมีความรัก มีความรู้ และมีความเที่ยงธรรมพอ

หากว่า "ประโยชน์อย่างอื่น" จะเกิดขึ้นได้เสมอในกระบวนการสร้าง-รับงานวรรณศิลป์ ประโยชน์เหล่านั้นก็ไม่อาจกำหนดขึ้นได้ด้วยวัตถุประสงค์ของผู้แต่งแต่เพียงอย่างเดียว อาจารย์เจตนาจึงเห็นว่าประสบการณ์ของผู้แต่งและความสามารถที่กลั่นกรองเลือกสรรประสบการณ์มาสร้างงานผ่าน "โลกทรรศน์อันลุ่มลึกและกว้างไกล" ย่อมสำคัญกว่าความมุ่งหมายว่าจะสร้างงานเพื่ออะไร อาจารย์ยังชี้ต่อไปว่าประสบการณ์ความสามารถในการสร้างสรรค์ และโลกทรรศน์ของผู้แต่ง ยังเป็นเพียงปัจจัยส่วนหนึ่งของคุณค่าแห่งวรรณคดี ทั้งนี้เนื่องจากว่าคุณค่าของวรรณคดีที่จะทำให้บทประพันธ์มีชีวิตก็คือการทำให้เกิดการขบคิดแก่ผู้รับ เมื่อคำนึงว่า "โลกของวรรณคดีเป็นโลกอันกว้างใหญ่ไพศาล เป็นโลกที่กว้างพอที่จะรับอารมณ์และความรู้สึกของมนุษย์ในทุกแบบทุกมุมได้" อารมณ์ความรู้สึกและความคิดอันเป็นเนื้อหาของวรรณคดีซึ่งกลั่นกรองจากประสบการณ์ชีวิตและแปรเป็นประสบการณ์ร่วมย่อม "เป็นเครื่องกระตุ้นสติปัญญาของผู้รับ"

อาจารย์เจตนาเห็นว่า "ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับชีวิตเป็นความสัมพันธ์ที่เสริมสร้างปัญญา"²¹ ทั้งนี้หมายความว่า เนื่องจากวรรณคดีสร้างขึ้นจากรากฐานของประสบการณ์เฉพาะที่แปรเป็นประสบการณ์ร่วมได้ดังกล่าวแล้ว ความเข้าใจโลกแห่งความจริงย่อมสำคัญสำหรับผู้สร้างพอกๆกับสำคัญสำหรับผู้รับ วรรณกรรมทำให้เราเพ่งพินิจต่อชีวิตในโลกของศิลปะเทียบเคียงกับโลกแห่งความจริง และทำให้เข้าใจความจริงได้ดีขึ้น วรรณคดีจึงไม่อาจให้ความ

ความรู้สึกส่วนตัว ย่อมจะทำให้วิทยาทานั้นเป็นกิจกรรมที่ไร้ วิญญาณ..."

เจตนา นาควัชร, ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 12 (เน้นโดยผู้วิจัย)

การไม่ปฏิเสธความสำคัญของอารมณ์ความรู้สึกส่วนตัว น่าจะเป็นเพราะอาจารย์เชื่อในความเป็นสากลของมนุษยชาติ และความเป็นสากลของงานศิลปะ แต่ก็เตือนว่าแต่ละบุคคลก็มีลักษณะเฉพาะด้วย อาจารย์จึงยกข้อเขียนที่ม.ล.บุญเหลือวิจารณ์งานประพันธ์ของอังคาร กัลยาณพงศ์ มาเป็น “ตัวอย่างอันดียิ่งสำหรับการวิจารณ์ที่เดินทางสายกลาง คือไม่ผูกติดกับอัตตาจนเกินไป แต่ในขณะเดียวกันก็มีความเชื่อมั่นในอารมณ์ความรู้สึกของตนว่า...เป็นรากฐานสำคัญของการวิจารณ์” แต่แย้งความคิดของ ม.ล.บุญเหลือ ที่ว่าความรู้สึกที่เป็นอัตวิสัยนั้น “จะทู่เมียงกันไม่ได้” ว่าควรเป็น “น่าที่จะทู่เมียงกันได้” มากกว่า²⁶ นั้นหมายความว่า การแสดงทัศนะที่เป็นอัตวิสัยแม้ผิดแผกกันก็ควรประกอบด้วยเหตุผลที่แสดงแก่ผู้อื่นได้ และอาจมีส่วนพ้องกันได้เหมือนกัน จึงไม่จำเป็นต้องหาข้อยุติไม่ได้เสมอไป

1.1.3 วรรณคดีกับโลกแห่งความจริง

ความคิดสำคัญที่อาจารย์เจตนาเห็นพ้องกับ ดร.วิทย์ และ ม.ล.บุญเหลือ คือ ความสัมพันธ์ของวรรณคดีกับชีวิตดังกล่าวแล้ว ยังโยงไปสู่ประเด็นวรรณคดีกับโลกแห่งความจริง ถึงแม้เห็นว่าวรรณคดีมีความสัมพันธ์กับชีวิต และชีวิตในวรรณคดีอยู่บนรากฐานของประสบการณ์ชีวิต อาจารย์เจตนาที่ย้ำเตือนถึงข้อแตกต่างของวรรณคดีกับชีวิต ดังต่อไปนี้

“...เราจะต้องไม่หลงคิดเลยเถิดไปว่าวรรณคดีคือชีวิต...จริงอยู่เนื้อหาของวรรณคดีก็คือชีวิตมนุษย์นั่นเอง แต่ก็ชีวิตมนุษย์ที่กวีได้กลั่นกรองแล้วและสร้างขึ้นมาเป็นอีกโลกหนึ่ง ...”

เจตนา นาควัชร, ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี, 2521 : 1

การชี้อย่างไม่ลังเลว่าวรรณคดีหรือโลกรรณศิลป์เป็นโลกของความลวงเป็นข้อเตือนสติผู้รับที่มักทักท้วงเอาวรรณคดีเป็นเพียงสิ่งบันเทิงอารมณ์และข้อเท็จจริง อาจารย์เจตนากลับกระตุ้นให้คิดกันว่าวรรณคดีเป็นโลกของความลวง และความลวงเป็นสิ่งที่ชีวิตจริงของเราจะขาดเสียไม่ได้ เราอาจพิจารณาโลกนั้นได้จากภายนอกด้วยสัมผัสทางอารมณ์ จึงกล่าวได้ว่าการรับความลวงที่แฝงอยู่ในรูปศิลปะเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่อาจเรียกได้ว่า “วัฒนธรรมทางอารมณ์” ที่มีกติกาที่ต้องศึกษาเรียนรู้²⁷ งานศิลปะจะแสดงความจริงก็ต่อเมื่อผู้สร้างแยกแยะสิ่งที่ป็นสาระและไม่เป็นสาระของชีวิตออกจากกันได้ “ตัวศิลปินนั้นจะต้องไม่ใช่คนที่คับแคบ แต่จะต้องเปิดตัวออกมารับประสบการณ์อันหลากหลายของชีวิตนี้ และสามารถที่จะมองสรรพสิ่งได้ด้วยสายตาของปราชญ์ว่า สิ่งนี้แหละคือแก่นแท้ของชีวิตมนุษย์ สิ่งนี้ไม่ใช่ความลวง สิ่งนี้ไม่ใช่มายา”²⁸

หากกล่าวว่าวรรณคดีให้ความจริงโดยสมบูรณ์ก็น่าจะเสี่ยงต่อความผิดพลาด อาจกล่าวเสียใหม่ว่าวรรณคดีกระตุ้นให้มองเห็นความจริงที่ซ่อนเร้นอยู่ในรูปของความลวง ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับความรู้สึกที่ลึกซึ้งของผู้แต่งดังที่ ม.ล.บุญเหลือ กล่าวว่

“กวีนั้นอาจแสดงความจริงของชีวิตโดยตนเองไม่ได้มีเจตนาก็ได้ แต่ถ้ากวีนั้น เป็นกวีจริง มีความรู้สึกลึกกว่า ซึ่งกว่า เหนือกว่าคนทั่ว ๆ ไป ถ้อยคำที่กวี ใช้พรรณนาดอกไม้ดอกเดียว น้ำค้างหยดเดียว ก็จะทำให้คนอ่านที่เข้าถึง หรือวิจักขณ์ เกิดความรู้สึกว่าดอกไม้และน้ำค้างมีความงามหรือมีความ หมายถึงชีวิตยิ่งขึ้นกว่าก่อนที่จะอ่านบทกวีนั้น ผู้อ่านจึงได้รับความตั้งใจ เป็นผลจากการอ่าน ...”

ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, วิเคราะห์สวรรณคดีไทย, 2517 : 38

นักวิชาการวรรณคดีเช่น ม.ล.บุญเหลือ ได้แสดงว่าการให้อรรถาธิบายเชิงทฤษฎีด้วย ภาษาไทยโดยไม่ต้องมีศัพท์จากตะวันตกทำกับนั้น สามารถกระทำได้อย่างลุ่มลึก คำว่า ความตั้งใจ ในข้อความข้างต้นเป็นตัวอย่างอันดีของความเข้าใจในคุณค่าของวรรณคดีในกระบวนการ เรียนรู้ของสังคมไทย คำว่าความจริงของชีวิต มีระดับคุณค่าสูงกว่าข้อเท็จจริง ซึ่งอาจประกอบ ด้วยทั้งจริงและเท็จ นอกจากนี้ ม.ล.บุญเหลือยังได้ชี้ว่า ความจริงอาจมีระดับรองกว่าสัจธรรม หากคิดล่วงหน้าว่าวรรณคดีทุกชิ้นจะให้สัจธรรม ย่อมเป็นการสำคัญผิด ดังที่ท่านเตือนไว้ว่า

“...วรรณคดีเป็นศิลปะ เป็นสิ่งที่ควรให้ความสำเร็จอารมณ์ต่อมนุษย์ ไม่ควร ยึดถือเอาเป็นคัมภีร์ ในวรรณคดีเราจะพบความจริงในด้านใดด้านหนึ่ง... แต่วรรณคดีไม่สามารถให้สัจธรรมเป็นแต่ทำให้มนุษย์ฉลาดขึ้น เพื่อจะ ได้ค้นหาสัจธรรมต่อไป”

ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, แนวนวรรณกรรม, 2539 : 126 (เน้นโดยผู้วิจัย)

นั่นอาจหมายความว่าผู้ศึกษาไม่ควรมองข้ามภารกิจของความเป็นศิลปะที่วรรณคดี จำเป็นต้องมี การแสดงความจริงของชีวิตย่อมต้องขึ้นกับบุคลิกภาวะของผู้แต่งและความเจนจัดในชีวิต การเข้าถึงความจริงที่ผู้แต่งชักนำให้พิจารณาต้องอาศัยบุคลิกภาวะของผู้รับด้วย อาจารย์ เจตนาได้แสดงความชื่นชมการวินิจฉัยข้อนี้ของม.ล.บุญเหลือว่า “มองปัญหาได้ทะลุปรุโปร่ง” ด้วยความเป็นปราชญ์ ไม่เพ้อฝันแต่ก็ “ชี้ให้เห็นศักยภาพอันมหาศาลของวรรณศิลป์”²⁹ นั้นหมายความว่าความสำเร็จอารมณ์ด้วยวรรณศิลป์อันประณีตอาจกระตุ้นปัญญาของมนุษย์ คุณค่าทางปัญญาและจริยธรรมไม่ใช่สิ่งที่จะตัดขาดจากคุณค่าทางสุนทรียะได้ จึงไม่อาจเกิดขึ้น โดยลำพังโดยไม่อาศัยความละเอียดอ่อนทางอารมณ์ทั้งของผู้สร้างและผู้รับ

การเน้นความสำคัญของการขบคิดของผู้แต่งต่อปัญหาของชีวิตและการชี้ว่า “วรรณคดีเป็น การติดต่อสัมพันธ์ทางใจชั้นสูง” ไม่ใช่เพียงการแสดงอารมณ์ที่สัจว้เดียวรจนาาก็ทำได้ แต่เป็น

การโน้มน้าวอารมณ์³⁰ เป็นความคิดทางทฤษฎีที่ทำให้เห็นความสัมพันธ์ของผู้สร้างงานและผู้รับ และความสัมพันธ์ของวรรณคดีกับโลกของความจริง อาจารย์เจตนาได้กล่าวถึงการสร้างงานของผู้แต่งว่าเป็นการกลั่นกรองประสบการณ์³¹ นั้นหมายถึงบทบาทของความคิดและภูมิปัญญา ทั้งนี้ไม่เพียงตั้งไว้ล่วงหน้าว่าศิลปะเป็นเรื่องของอารมณ์ วิทยาศาสตร์เป็นเรื่องของเหตุผล อาจารย์เห็นว่าศิลปะอาจกระตุ้นการใช้เหตุผลของมนุษย์ได้ และ “ศิลปินเองก็ใช้ว่าจะใช้แต่เฉพาะแรงบันดาลใจสร้างงานขึ้นมาอย่างเดียว จะต้องมีความเป็นเหตุเป็นผล การไตร่ตรอง การครุ่นคิด การใช้วิจารณญาณมาร่วมด้วย”³² ข้อพึงระวังก็คือศิลปะเป็นเครื่องมือสื่อสารที่มีพลังทางสุนทรียะ ผู้รับอาจตกเป็นทาสของประสบการณ์ทางอารมณ์ที่เป็น “มายาอันสมบูรณ์” โดยไม่อาจเชื่อมโยงกับเหตุผลและโลกแห่งความจริง จึงจำเป็นต้องใช้วิจารณญาณและวุฒิภาวะตามสมควร³³

1.1.4 การประเมินคุณค่าและความกล้าทางจริยธรรมในวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์

ก. วรรณกรรมเป็นแสงสว่างทางปัญญาและความรับผิดชอบต่อสังคมของผู้สร้างงาน

ถึงแม้ว่าวรรณคดีมีลักษณะสากล ก็ยังมีลักษณะเฉพาะด้วย อาจารย์เจตนาได้ให้คุณค่าอย่างสูงต่อ “นักประพันธ์ที่พยายามเสาะหาลักษณะและความหมายที่แท้จริงของสังคมของตน แล้วนำมาแสดงออกในวิธีการที่ชี้ให้เห็นว่าเขามีความสนใจและรับผิดชอบต่อสังคมนั้น ๆ อย่างแท้จริง” ดูเหมือนว่าแนวคิดดังกล่าวเป็นสิ่งที่อาจารย์เห็นด้วยมากกว่าแนวคิดที่ว่าวรรณคดีเป็นเครื่องสะท้อนสังคมจน “ถึงกับคิดเลยเถิดไปว่าความยิ่งใหญ่หรือความรุ่งเรืองในทางสังคมตั้งเป็นสมการควบคู่กับความยิ่งใหญ่ในทางศิลปะได้โดยอัตโนมัติ”³³ ทั้งนี้เราอาจวิเคราะห์ได้ว่าความรุ่งเรืองของสังคมที่ไม่เกื้อกูลปัญญาและความลึกซึ้งทางจิตวิญญาณ คงจะเป็นปัจจัยแก่ความยิ่งใหญ่ของศิลปะได้ยาก แต่กระนั้นก็ตาม ความยิ่งใหญ่ของศิลปะอาจปรากฏขึ้นได้ด้วยอัจฉริยภาพของผู้ประพันธ์ที่พยายามขบคิดปัญหาของมนุษย์และสังคมโดยไม่ยอมพ่ายแพ้ อาจารย์เจตนาจึงประเมินคุณค่างานรวมเรื่องสั้น ขุนทองเจ้าจะกลับเมื่อฟ้าสว่าง³⁴ ไว้ว่า

“...เราก็คงจะต้องยอมรับว่าเขาสามารถแสดงออกซึ่งอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดของคนรุ่นหนุ่มสาวที่ได้ฝ่าทะเลเลือดแห่งประวัติศาสตร์ยุคใหม่ของชาติไทยมาแล้ว ในช่วงระยะเวลาเพียงไม่กี่ปี เขามาถึงระดับที่จะเขียนวรรณกรรมที่เป็นการแสดงออก ซึ่งอารมณ์ร่วมของคนเป็นจำนวนมากได้อย่างดียิ่ง งานชิ้นต่อไปของเขาก็คือ เขาจะต้องชี้ทางออกให้แก่เพื่อนร่วมสมัยของเขาหาทางที่จะพัฒนาบทบาทของวรรณกรรมร่วมสมัยที่จะให้ ‘แสงสว่าง’ เป็นเครื่องนำทางให้แก่สังคมให้มากกว่านี้”

เจตนา นาควัชร, ทางอันไม่รู้จักของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2530 : 118

เราจะเห็นได้ว่าอาจารย์เจตนาคำนึงถึงความสัมพันธ์ของผู้แต่ง ตัวงาน และสังคม ในแง่มุมที่น่าสนใจยิ่ง นักประพันธ์ที่ยิ่งใหญ่ไม่เพียงแต่เป็นตัวแทนทางอารมณ์ความคิดของคนใน

ยุคของตน แต่ควรต้องขบคิดมากกว่าคนอื่น เพื่อชี้ทางออกบนพื้นฐานของความรู้ความเข้าใจอันลึกซึ้ง ในบรรดาความรู้นั้น ปรัชญาเป็นสิ่งสำคัญซึ่งอาจปมพะขึ้นในประสบการณ์ของนักคิดผู้เป็นนักเขียน และทำให้การสร้างงานสื่อความหมายอันข้ามยุคสมัยไปได้³⁵

การเขียนบทวิจารณ์ของอาจารย์มักมีลักษณะเป็นการตั้งคำถามและพยายามหาคำตอบเพื่อประเมินคุณค่าและหาทางสร้างเสริมคุณภาพแก่งานสร้างสรรค์ ดังที่ได้วิเคราะห์ว่าความโหดร้ายของสังคมอันแสดงถึงความเสื่อมทางจริยธรรม ย่อมกระตุ้นให้คิดถึงปัญหาอันยิ่งใหญ่ในทางปรัชญา การกลั่นกรองประสบการณ์ด้วยโลกทรรศน์ที่แสดงถึงความรับผิดชอบต่อสังคม ย่อมครอบคลุมถึงกลวิธีที่กระทบความอ่อนไหวทางอารมณ์ที่ปลุกวิจารณ์ญาณด้วยการแสดงความโหดเหี้ยมทางปรัชญา จึงกระทบใจให้ครุ่นคิดอย่างลึกซึ้งมากกว่าความโหดเหี้ยมทางกายภาพ การที่ผู้แต่งปล่อยให้ “ศัตรูของประชาชน” ลื่นไหลไปก็อาจเป็นเพราะความชั่วร้ายเป็นสิ่งซับซ้อนและอยู่ในจิตใจของประชาชนเองด้วย³⁶ อาจารย์เห็นว่างานเขียนของคนรุ่นใหม่ในช่วงหลังปี 2519 ที่กล่าวถึงในบทความ “ศัตรูที่ลื่นไหล” เป็นงานที่พัฒนาความซับซ้อนขึ้นมากกว่างานในสมัยความตื่นตัวทางการเมืองที่มักมีสูตรตายตัวในการ “พิพากษาศัตรูของประชาชน” (โดยขาดเนื้อหาด้านความเข้าใจชีวิต) แต่ความโน้มเอียงที่จะแสดงคำอธิบายเชิงอภิปรัชญาในงานช่วงหลังนี้ก็อาจบดบังความชัดเจนของปัญหาจนไม่ส่งผลเป็นการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงได้³⁷

ข. ความรับผิดชอบต่อสังคมและความกล้าทางจริยธรรมของผู้รับ

เราจะเห็นว่าความรับผิดชอบต่อสังคมของผู้แต่งมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับคุณภาพเชิงวรรณศิลป์ในระดับลึกซึ้งเป็นอย่างมาก แม้ว่าผู้สร้างที่ขาดความรับผิดชอบต่ออาจโน้มน้าวผู้รับไปสู่ทางชั่ว แต่ผู้รับที่มีปัญญาและประสบการณ์ย่อมไม่ตกอยู่ในอำนาจนั้น ดร.วิทย์ได้กล่าวว่าผู้อ่านต้องมีจิตใจวิพากษ์วิจารณ์ที่ทันทเรียกว่า critical spirit ที่ตื่นอยู่เสมอ มิใช่จะคล้อยตามผู้แต่งไปเสียทั้งหมดไม่ว่าจะเหลวไหลเพียงใด³⁸ อาจารย์เจตนาเห็นว่าผู้รับที่มีปัญญาและประสบการณ์ย่อมไม่ถูกมอมเมา งานที่มอมเมาผู้ด้อยปัญญาและประสบการณ์อาจเป็นงานที่ให้ “แสงสว่าง” แก่ผู้มีปัญญาก็ได้ อาจารย์เจตนาเห็นว่านักวิจารณ์นั้นก็ควรมีความกล้าทางจริยธรรมไม่ย่อหย่อนไปกว่าผู้สร้างงาน เครื่องชี้วัดความกล้าทางจริยธรรมของนักวิจารณ์ก็คือการประเมินคุณค่า ซึ่งแม้ไม่มีสูตรอันสมบูรณ์ ไม่ว่าเมื่อใดก็ตาม ก็ไม่ใช่สิ่งที่จะทำให้ห่อหุ้มเสียโดยง่าย ตรงกันข้ามความหลากหลายของความเป็นอื่นที่อยู่บนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์น่าจะเป็นสิ่งที่สร้างความมีชีวิตชีวาให้แก่วรรณคดีศึกษาและวรรณคดีวิจารณ์

ปัจจัยส่วนหนึ่งของความกล้าทางจริยธรรมในทัศนะของอาจารย์เจตนา ก็คือ การเผชิญหน้ากับความจริงด้วยความเที่ยงธรรม สติปัญญา ความเชื่อมั่นในความเป็นมนุษย์ในงานซึ่งสร้างสมกันมาเป็นมรดกทางวัฒนธรรมให้เราขุดค้นหา การศึกษาวรรณคดีและประวัติวรรณคดีย่อมเอื้อประโยชน์ต่อกันและปลูกสำนึกแก่สังคมได้

“...ประวัติศาสตร์ก็อาจจะเป็นเครื่องปลูกความสำนึกของคนในชาติให้
ตื่นขึ้นรับความจริงที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของชาติตน เป็นเครื่อง
พัฒนาวิจารณ์ของชนในชาติ ...”

“...เรามองเห็นว่าวรรณคดีไทยเป็นชุมทรัพย์ทางปัญญาที่เราจะเข้าไปขุด
ค้นเอาความแข็งแกร่งในเชิงจริยธรรมออกมาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทาง
ใจให้แก่คนยุคใหม่ได้หรือไม่ ในท้ายที่สุดแล้ว วรรณคดีก็คงจะมีใช้เป็นแค่
เพียง‘หนังสือที่ได้รับการยกย่องว่าแต่งดี’ และประวัติศาสตร์ก็อาจจะเป็น
กระจกสะท้อนให้เห็นสภาพที่แท้จริงของสังคมใดสังคมหนึ่งก็ได้....”

เจตนา นาควัชร, เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 300, 329 (เน้นโดยผู้วิจัย)

การเน้นความสำคัญของการประเมินคุณค่าซึ่งเป็นกิจกรรมหนึ่งของการวิจารณ์มาแต่
ดั้งเดิม ย่อมแสดงความสำคัญและคุณค่าของลักษณะอัตนัยของมนุษยศาสตร์ เส้นทางของ
วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ แม้มีรากฐานมาจากความสำนึกในคุณค่าของอดีต ก็มีความหมาย
ต่อปัจจุบันและเป็นเส้นทางที่ไม่รู้จัก ผู้ศึกษาจะต้องขบคิดพิจารณาต่อเนื่องกับผู้อื่นและทบทวน
สืบต่อการศึกษาของตนเองเรื่อยไป เพราะคุณค่าของศิลปะและความเป็นมนุษย์เป็นสิ่งที่ซับซ้อน
เกินกว่าจะมีผู้ผูกขาดคำตอบได้

ก. “วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์” และรากฐานทางจริยธรรมของสังคม

ด้วยเหตุที่อาจารย์เจตนาเห็นว่า การประเมินคุณค่าเป็นกิจกรรมในการวิจารณ์ที่ไม่
อาจละเลยได้ สิ่งสำคัญที่ผู้แต่งกระตุ้นให้ผู้รับขบคิดก็คือคุณค่าของความเป็นมนุษย์อันแฝงอยู่
ในความหมายของชีวิต การเผชิญและนำผู้รับไปเผชิญกับความจริงนั่นเอง เป็นความกล้าทาง
จริยธรรม และผู้รับย่อมต้องมีความกล้าในทำนองเดียวกันที่จะวินิจฉัยความจริงนั้น อาจารย์
เจตนาได้ตั้งคำถามต่อสังคมไทยว่า มีรากฐานอันมั่นคงทางจริยธรรมพอที่จะสร้างความเข้ม
แกร่งทางวัฒนธรรมและศิลปะหรือไม่

“...การหมกมุ่นอยู่กับปัญหาเรื่องคุณค่าของวรรณคดี จะเป็นส่วนหนึ่งของ
วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ของตะวันตก ซึ่งความแข็งแกร่งของวัฒนธรรม
ดังกล่าว ก็ขึ้นอยู่กับรากฐานอันมั่นคงของความกล้าในเชิงจริยธรรมนั่นเอง
แน่หรือที่คุณสมบัติที่ว่านี่จะต้องเป็นเอกลักษณ์ของวงวรรณคดีตะวันตก
เท่านั้น”

เจตนา นาควัชร, แนวทางการประเมินคุณค่าวรรณคดีในวรรณคดีวิจารณ์, 2525 : 403

คำถามนี้คงจะตอบด้วยการ “นั่งเทียน” ไม่ได้ อาจารย์ได้ชี้แนะไว้อย่างดียิ่งว่า คำตอบ
จะต้องอยู่บนพื้นฐานของความรักและความรู้ ที่ไม่จำกัดอยู่เฉพาะความรู้จักตัวเอง หรือผู้อื่นเพียง
อย่างเดียวอย่างหนึ่ง วัฒนธรรมที่มีคุณค่าของสังคมไทยนั้นคงจะมองข้ามไปไม่ได้ ดังที่อาจารย์ได้

ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับประเพณีมุขปาฐะที่ทำให้เราต้องคิดถึงความสำคัญของประชาชน ความเข้าใจในรากทางวัฒนธรรมของเราเองย่อมต้องกระทำควบคู่กันกับการเปิดรับประสบการณ์ของผู้อื่น

“การให้ความสำคัญต่อประเพณีมุขปาฐะ ก็คือการให้ความสำคัญต่อประชาชน คนจำนวนมาก ในฐานะผู้ที่จรรโลงไว้ซึ่งวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ ชาวบ้านก็มีประเพณีของตน...พ่อเพลงแม่เพลงพื้นบ้านมิได้เริ่มต้นจากจุดศูนย์องศาในทางศิลปะ...”

เจตนา นาควัชร, “วรรณคดีในชีวิตไทย”, 2536-2537 : 14

“...ในกรอบของวัฒนธรรมไทย เรามีได้แบ่งหน้าที่กันโดยเด็ดขาดระหว่างผู้เล่นกับผู้ดูหรือผู้ฟัง ภาษาไทยใช้คำว่าเรามาเล่นกัน หรือมาเล่นละครกัน หมายความว่ามาร่วมกันทำ สิ่งที่ยังสนับสนุนก็คือการกลับไปสู่รากเหง้าทางวัฒนธรรมของเราเอง พร้อมๆกับการเปิดประตูออกมารับประสบการณ์ในระดับนานาชาติ การได้สัมผัสกับผู้อื่นน่าจะช่วยให้เราได้รู้จักตัวเองยิ่งขึ้น”

เจตนา นาควัชร, เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 539

แม้ว่าอาจารย์เจตนาไม่ได้กล่าวว่า “เติบโตขึ้นมากับ ‘ชาวบ้าน’ ที่รักวรรณคดี” อย่างที่ ม.ล.บุญเหลือ กล่าว³⁹ แต่ท่านทั้งสองก็มีลักษณะร่วมกันในแง่ที่ได้รับคุณูปการจาก “การเติบโตขึ้นมาอย่างไทยๆในสังคมไทย” ซึ่งอาจารย์เจตนาชี้ว่า ย่อมจะทำให้มีความสนใจในศิลปะหลากหลายสาขาเป็นทุนเดิม เนื่องจาก “ในวัฒนธรรมแม่ของเรา ศิลปะแขนงต่างๆมิได้แยกออกจากกัน หากแต่ ‘ส่องทางให้แก่กัน’ อยู่เสมอ” ด้วยเหตุนี้ เราจะเห็นได้ว่าความเชื่อมั่นที่ประกอบด้วยการศึกษาอย่างลุ่มลึกในรากทางวัฒนธรรม ย่อมเกื้อกูลต่อความเจริญก้าวหน้าของวรรณคดีศึกษาที่เลยออกไปจนถึงวรรณคดีของชาติอื่น เช่นเดียวกับที่ ดร.วิทย์ เคยกล่าวไว้แล้ว อาจารย์เจตนาย้ำว่าความสนใจอย่างผู้สมัครเล่น เป็นพื้นฐานที่ดีที่ทำให้เกิดความรักซึ่งกระตุ้นให้เกิดการแสวงหาความรู้⁴⁰

“...พื้นฐานแบบไทย ๆ นี้แหละอาจจะเปิดทางไปสู่ความเข้าใจและความชื่นชมในศิลปะของต่างชาติต่างภาษาได้....ผู้เขียนจำได้ว่าเส้นทางที่นำไปสู่ความสนใจในวรรณคดีนั้นเริ่มต้นจากการที่ยายขับทำนองเสนาะเรื่องขุนช้างขุนแผน บ้าง พระอภัยมณี บ้าง ต่อเนื่องเป็นชั่วโมง ๆ...ก่อนที่จะเคยได้อ่านพระราชนิพนธ์อิเหนา...ผู้เขียนได้สัมผัสกับเรื่องอิเหนา มาก่อนหน้านั้นแล้วในรูปของลิเกที่วิกเมรุปุณ การที่ผู้เขียนอาสาทำงานวิจารณ์ข้ามสาขาไปสู่อาณาจักรของละครดนตรีและทัศนศิลป์ก็ด้วยพื้นฐานแห่งความสนใจแบบไทย ๆ ที่มีอยู่เป็นทุนเดิม...”

เจตนา นาควัชร, ทางอันไม่รู้จบของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2530 : 12

กล่าวได้ว่าอาจารย์เจตนาได้ทำงานของ “ผู้สมัครเล่น” ที่อุทิศตนแก่การศึกษาทั้งวรรณคดีและศิลปะหลากหลายสาขาคือเนื่องมาเป็นเวลาร่วม 30 ปี ผลงานของอาจารย์แสดงการขบคิดอย่างเพ่งพินิจในประสบการณ์ของท่านประสานกับการเปิดรับประสบการณ์ของผู้อื่น และการวิพากษ์วิจารณ์ความคิดทางทฤษฎีด้วยความรู้และความกล้าทางจริยธรรม

แม้ในยุคที่เห็นกันว่า เกิดวิกฤตการณ์ทางมนุษยศาสตร์ ซึ่งโยงกับวิกฤตการณ์ของวัฒนธรรมและสังคม กระทบต่อความเชื่อมั่นในคุณค่าของมนุษย์ อาจารย์ก็ยังฝากความหวังไว้กับวิจรรณญาณของผู้สมัครเล่นที่จะอุทิศตัว “เดินการกุศล”⁴¹ อาจารย์เชื่อว่าบนเส้นทางของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ ความเชื่อมั่นในคุณค่าของรากวัฒนธรรมไทยที่แสดงลักษณะร่วมของคุณค่าของความเป็นมนุษย์อันเป็นสากล ย่อมเป็นพลังของการทำงานหนักด้วย “ความตื่นทางปัญญา” มนุษยศาสตร์จึงไม่ใช่ “วิทยาการแห่งการด่วนสรุป” และต้อง “ปรับตัวเองให้เป็นวิทยาการทวนกระแสที่มีความหนักแน่นในเชิงปรัชญาและมีความมั่นคงในเชิงจริยธรรม”⁴² แน่นนอนว่าวรรณคดีศึกษาและวรรณคดีวิจารณ์ย่อมเป็นเสาหลักอันสำคัญแห่งวิทยาการนี้ที่จะสร้างสรรค์ทางรอดแก่สังคมได้

กล่าวโดยสรุป ความคิดสำคัญของอาจารย์เจตนาที่เชื่อมโยงกับนักคิดทางวรรณคดีรุ่นบุกเบิกในประเทศไทย ก็คือ ความคิดเรื่องวรรณคดีเป็นสมบัติร่วมของมนุษยชาติ มีคุณค่าควรแก่การศึกษาอย่างลึกซึ้งเพื่อทำความเข้าใจความหมายของชีวิตและคุณค่าของความเป็นมนุษย์ แม้ไม่มีหลักเกณฑ์ตายตัวให้ยึดถือและตั้งไว้ล่วงหน้า แต่ก็ต้องคำนึงถึงธรรมชาติและการกิจของวรรณคดีที่เป็นสิ่งซับซ้อน และสัมพันธ์กับการดำรงอยู่ของวรรณคดีในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมด้วย

สิ่งที่ปรากฏตรงกันคือความรักและความเชื่อในคุณค่าของวรรณคดีทั้งทางปัญญาและอารมณ์อันเป็นที่มาของการแสวงหาความรู้และประสบการณ์โดยไม่ปฏิเสธข้อเท็จจริงและการพินิจพิจารณาด้วยทางสายกลาง

น่าสังเกตว่าอาจารย์เจตนาได้เน้นความสำคัญของวรรณคดีในมิติทางสังคมมากขึ้น แต่จิตสำนึกทางสังคมที่อาจารย์ชี้ให้เห็นในวรรณคดีก็มีความหมายกว้างกว่าที่กล่าวกันว่าวรรณคดีเป็นเครื่องสะท้อนภาพสังคม หรือวรรณคดีเพื่อสิ่งใดจึงจะเหนือกว่าวรรณคดีเพื่อสิ่งใดดังที่เคยถกเถียงกันอยู่อย่างเอาเป็นเอาตายในระยะหนึ่ง อาจารย์ได้กระตุ้นให้คิดถึงมารับผิดชอบต่อสังคม ความกล้าทางจริยธรรมของผู้สร้างและผู้รับที่จะเผชิญกับปัญหาของมนุษย์ นอกจากนี้ การเชื่อมโยงวรรณคดีกับแนวคิดหลักของวิทยาการทางมนุษยศาสตร์ยังได้บ่งชี้ความหวังที่จะแก้ปัญหาและจรรโลงสังคมบนพื้นฐานของการสืบต่อรากทางวัฒนธรรมแห่ง “การเล่น” ของประชาชนตั้งแต่ในประเพณีมุขปาฐะ

หากพิจารณาผลกระทบต่องานวรรณคดีศึกษาและวรรณคดีวิจารณ์ในประเทศไทย อาจกล่าวได้ว่าความคิดเรื่องความเป็นสากลของวรรณคดี การ “แสวงหาสมบัติร่วมของมนุษยชาติ” ที่อาจารย์เจตนาได้ขยายความและเน้นย้ำมากขึ้น ได้ช่วยให้เกิดความมั่นใจแก่นักวรรณคดีศึกษาที่จะค้นหาและแสดงให้เห็นเหตุเป็นผลว่าวรรณคดีไทยมีคุณค่าทัดเทียม

กับงานสร้างสรรค์ในแผ่นดินอื่น รวมทั้งการทบทวนความคิดเดิมที่มักกล่าวตาม ๆ กันไปว่า วรรณคดีไทย (เก่า) เน้นแต่รูปแบบ ขาดปรัชญาความคิด งานที่น่าสนใจได้แก่การวิเคราะห์ ลิลิตพระลอในเชิงปรัชญา ที่มีข้อถกเถียงโต้แย้งกันของนักวิชาการหลายคน คือ ชลธิรา (กลัดอยู่) สัตยาวัฒนา วิชา กงกะนันท์ และของผู้วิจัยเอง ซึ่งได้แสดงให้เห็นว่าการพิจารณา ลิลิตพระลอ ในกรอบความคิดเรื่องชนชั้นอาจบดบังการเข้าถึงเนื้อหาในส่วนที่สำคัญจนการ ประเมินคุณค่าเพียงเบนไป นอกจากนี้ อาจารย์เจตนาได้ชี้ว่าการศึกษาประวัติวรรณคดีเป็นทาง ให้เราเข้าไปขุดค้นหาความแข็งแกร่งทางจริยธรรมในอดีตเป็นการแสดง “ภาพรวมของ วิวัฒนาการทางปัญญาของกลุ่มคนในกระแสนทางประวัติศาสตร์” และเสนอว่าประวัติ วรรณคดีไทยควรจะต้องเป็น “ประวัติภูมิปัญญาของคนไทยในส่วนที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลง ทางวัฒนธรรมและสังคม”⁴³ นี่เป็นประเด็นสืบเนื่องจากที่ ดร.วิทย์ ได้ชี้ไว้ว่าประวัติวรรณคดีไม่ เพียงแต่เป็นการรวบรวมข้อมูล แต่จะต้องชี้วิวัฒนาการของชาติด้านวรรณคดี สายสัมพันธ์ ทางวรรณคดีระหว่างยุคและภูมิหลังของงานและวิพากษ์คุณค่าของงานด้วย⁴⁴ แนวคิดเหล่านี้ เป็นแรงกระตุ้นให้ผู้วิจัยพยายามศึกษาวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อให้เห็นคุณค่า ทั้งด้านความเป็นเฉพาะและความเป็นสากลในกระแสนทางประวัติศาสตร์ โดยได้วิเคราะห์ มโนทัศน์ หรืออาจเรียกว่าปรัชญาแห่งการสร้างงานประพันธ์ในวัฒนธรรมไทยที่สืบมาจากสมัย อยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นว่าเป็นประการใด⁴⁵

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช ได้วินิจฉัยไว้ในการวิจารณ์ร่างรายงานวิจัย นี้ในที่ประชุม ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ 9 พฤษภาคม 2541 และเสนอเอกสารการวิจารณ์ ต่อสกว.ว่า อาจารย์เจตนา มีคุณูปการที่ “สถาปนาระบบและวิธีการศึกษา... แนวเสรีนิยม-มนุษย นิยม” และเป็นคนแรกที่นำเสนอวิธีการศึกษาแนวนี้เป็นระบบครบถ้วน โดยที่ดร.วิทย์ และม.ล.บุญเหลือ ต่างก็เคยเสนอมาแล้วแต่ “ขาดความเป็นระบบเช่นที่อาจารย์เจตนาทำ” และ ชี้ว่า ด้วยเหตุนี้อาจารย์เจตนาจึงเป็นที่ยอมรับของนักวิชาการ นักวิจารณ์และผู้สร้างงาน ในช่วง ก่อนและหลังเหตุการณ์นองเลือด 6 ตุลาคม 2519 ซึ่งกำลังอยู่ในสภาวะของการเผชิญหน้า ระหว่างแนวคิดสุดขั้วสองด้านจนเกิดขบวนการ “เผ่าวรรณคดี” อาจารย์ชูศักดิ์ชี้ว่าแนวสุดขั้ว ด้านหนึ่งคือแนวสังคมนิยม ได้โจมตีแนวการเรียนวรรณคดีไทยที่เป็นแนวสุดขั้วอีกด้านหนึ่งคือ แนวนิรุกติศาสตร์และแนวที่ยึด “ความเชื่อมั่นในมรดกด้านวัฒนธรรมด้านวรรณศิลป์อันล้ำค่า จากอดีต”

ผู้วิจัยของวันนี้จะไม่ “แขวนป้าย” ว่าอาจารย์เจตนาเสนอวิธีการศึกษาแบบใด และ อาจจะต้องน้อมรับข้อกล่าวหาที่ว่าผู้วิจัยประเมินค่าอาจารย์เจตนาต่ำกว่าความเป็นจริง เพราะ ไม่สามารถชี้ได้อย่างน่าตื่นใจว่า “อาจารย์เจตนาจะเป็นคนแรกและคนเดียวที่ประสบความสำเร็จ สามารถปักธงแห่งวรรณคดีแนวมนุษยนิยมให้เด่นสง่าอยู่ในวงการวรรณคดีศึกษาทั้งใน และนอกมหาวิทยาลัย”

ทั้งนี้เมื่อทบทวนข้อวิจารณ์ข้างต้น ผู้วิจัยขอกล่าวอย่างชัดตรงว่าความเข้าใจว่า อาจารย์เจตนาเป็นผู้เดียวที่สร้างความตื่นตัวทางวิชาการที่เป็นเหตุเป็นผลในวงการวรรณคดี

ศึกษาโดยไม่เชื่อมโยงกับผู้ใดเลยนั้น น่าจะเป็นการทีกทักที่เป็นอันตรายอย่างยิ่งในอันที่จะสถาปนาลัทธิบูชาวีรบุรุษ โดยละเว้นการศึกษาบริบทแม้จะได้กล่าวอ้างว่ากระทำเช่นนั้น

เมื่อได้ศึกษาผลงานของนักคิดที่ประมวลมาในประเด็นที่ได้เสนอไปข้างต้นแล้ว ผู้วิจัยมีจากกล่าวว่าพระยาอนุมานราชธน ดร.วิทย์ และ ม.ล.บุญเหลือ แสดงความคิดที่ “ไม่เป็นระบบ” ผู้วิจัยยังเห็นว่า ทั้งสามท่านได้เขียนตำราที่แบ่งเป็นบทตอนเรียงลำดับเป็นขั้นตอน มีการอธิบายแสดงข้อถกเถียงและทัศนะอย่างลุ่มลึก ชนิดที่ตำราที่เขียนอย่างสุกเอาเผากินในสมัยใหม่ทำไม่ได้ และไม่พยายามจะทำ ในฐานะผู้สอนวิชาทฤษฎีวรรณคดีในบัณฑิตศึกษา ผู้วิจัยได้ใช้ตำราของท่านเหล่านี้ประกอบกับผลงานของอาจารย์เจตนาและนักวิชาการทางตะวันตกได้เป็นอย่างดี ถึงแม้ผู้วิจัยจะชื่นชมในความคิดและความชัดเจนในการชี้ประเด็นอันเป็นข้อถกเถียงมาแต่เดิม ที่อาจารย์เจตนากระทำให้กระจ่างขึ้น และเสนอสิ่งใหม่เพิ่มเติม (ดังกล่าวไว้แล้วในข้อความต่อจากที่อาจารย์ชูศักดิ์ยกมา) ผู้วิจัยก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่า อาจารย์เจตนาแสดงวิธีการศึกษา แนวการศึกษา หรือทัศนะของท่าน “อย่างเป็นระบบครบถ้วน” ผลงานที่แสดงทัศนะของอาจารย์เจตนา หากพิจารณาแต่ละชิ้นแล้วมีความเป็นระบบในแง่การอธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผล งานทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี เรียบเรียงเป็นบทอย่างเห็นลำดับขั้นตอน แต่งานที่อาจารย์เขียนในต่างกรรมต่างวาระ แม้มีความสมบูรณ์ในตัวเองก็ไม่ได้หมายความว่ามีความครบถ้วน งานเหล่านี้มีลักษณะเดียวกันกับบทความที่นำมารวมเล่มภายหลัง เช่น แว่นวรรณกรรมของ ม.ล.บุญเหลือ นั่นเอง ผู้วิจัยไม่แน่ใจนักว่า “ความครบถ้วน” ในข้อวิจารณ์นี้หมายถึงสิ่งใด อาจารย์เจตนาเองก็ได้กลับมาปรับปรุงแก้ไขทัศนะของท่านเองในบางประการ เช่น ความคิดว่าขุนช้างขุนแผนตอนประหารวันทองขาดเอกภาพ ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าขาดความครบถ้วนจะเป็นข้อด้อย เนื่องจากว่าอาจารย์เจตนายังเปิดทางแก่การขบคิดโต้เถียงและเสนอทัศนะใหม่อยู่เสมอ และปฏิเสธการให้สูตรสำเร็จอย่างที่นักวิชาการฝ่ายซ้ายได้กระทำ และอาจารย์ชูศักดิ์กล่าวว่าได้เป็นที่ดึงดูดใจคนหนุ่มสาวมาแล้ว เช่นสูตรที่ว่าวรรณกรรมเพื่อชีวิตต้องมีลักษณะ 4 ประการ จนเป็นที่มาของการประเมินค่าในยุคหนึ่งว่าวรรณกรรมที่ไม่ชี้ทางออกเป็นเพียงอัตถนิยม ไม่ใช่วรรณกรรมก้าวหน้าหรือวรรณกรรมเพื่อชีวิตอย่างแท้จริง⁴⁶

หากพิจารณารอบคอบจะเห็นว่าอาจารย์เจตนาก็ได้ปฏิเสธการศึกษาแนวใดแนวหนึ่งอย่างสิ้นเชิง มิฉะนั้นคงจะขัดกับหลักการทางมนุษยศาสตร์ที่กระตุ้นให้แสวงหาอย่างเปิดกว้างและหลากหลาย หากแต่อาจารย์เห็นว่าวิธีการศึกษาทั้งปวงย่อมต้องใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อการเข้าถึงความหมายและคุณค่าของงานสร้างสรรค์ เช่นอาจารย์กล่าวว่า การศึกษานิรุกติศาสตร์ยังเป็นสิ่งจำเป็นในวรรณคดีศึกษาของไทย เพราะ “ถ้าไม่รู้ศัพท์ ไม่มีความรู้ในทางนิรุกติศาสตร์เลยก็เห็นจะต้องเลิกศึกษาวรรณคดีไทยที่มีใช้วรรณคดีร่วมสมัย” ข้อบกพร่องจึงมิได้อยู่ที่เนื้อหาทางนิรุกติศาสตร์ แต่อยู่ที่การไม่ใช้ความรู้นี้ให้เป็นประโยชน์ต่อการเข้าถึงตัวงาน⁴⁷ ความคิดนี้ก็สอดคล้องกับที่อาจารย์บุญเหลือกล่าวไว้หลายครั้งว่า การทำให้วรรณคดีกลายเป็นอุปกรณ์ของการสอนศัพท์และศีลธรรมประเพณีโดยไม่คำนึงถึงการตีความและวรรณศิลป์นั้น

เป็นสิ่งพึงแก้ไข⁴⁸ ทั้งนี้ท่านมิได้ปฏิเสธการใช้ศัพท์ของผู้แต่งอย่างที่ตั้งเป็นสูตรตายตัวกันว่า ต้อง “ดี งาม ง่าย”⁴⁹

น่าจะได้ศึกษากันว่าการเรียนการสอนวรรณคดีในประเทศไทยยังย่ำอยู่ที่เดิมหรือก้าวหน้าไปเพียงใด ผู้วิจัยไม่กล้ากล่าวว่า ม.ล.บุญเหลือ ดร.วิทย์ หรือแม้แต่อาจารย์เจตนาได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในกระบวนการสอนวรรณคดีไทยไม่ว่าระดับใดมากนัก トラบได้ที่ยังมีนักศึกษาในชั่วโมงแรกของวิชาวรรณคดีวิจารณ์ตอบคำถามที่ว่าวรรณคดีคืออะไรว่า “วรรณคดีคือหนังสือที่แต่งดี” และยังมีอาจารย์บางท่านกำหนดหัวข้อรายงานให้เขียน พิธีแต่งงานในขุนช้างขุนแผน หรือการจัดกระบวนการทบทวนตำรับพิชัยสงครามในลิลิตเดลงพ่าย ทั้งยังมี “ตำรา” บางเล่มกล่าวว่าวรรณคดีไทยสมัยก่อนอยู่ในคติ “รูปแบบนิยม” เพราะจินตตามณ์แสดงแต่แบบแผนฉันทลักษณ์ไว้ นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่านักศึกษามัธยมศึกษาจากหลายสถาบันไม่ได้อ่านหนังสือของนักวิชาการรุ่นบุกเบิกมาก่อนเลยรวมทั้งของอาจารย์เจตนาด้วย

ผู้วิจัยได้แสดงแล้วว่าที่อาจารย์เจตนาแย้งทั้งแนวคิดศิลปะเพื่อศิลปะ และศิลปะเพื่อชีวิตอย่างสุดโต่งนั้น ก็เป็นความเชื่อมโยงสืบต่อจากแนวคิดและวิธีการศึกษาของดร.วิทย์ นั่นเอง (แต่ผู้ที่ “ไม่ศึกษา” มักบิดป้ายว่า ดร.วิทย์ สังกัดฝ่าย “ศิลปะเพื่อศิลปะ”)

ความถกเถียงทางวิชาการในวรรณคดีศึกษา น่าจะกล่าวได้ว่าเริ่มต้นก่อนเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 เสียอีก และก่อนที่อาจารย์เจตนาจะได้แสดงทัศนะอย่างหนักแน่นในข้อเขียนต่าง ๆ ดังที่มีการเสนอการใช้วิธีวิจารณ์แบบใหม่แบบตะวันตกในการศึกษาวรรณคดี เช่น การใช้จิตวิทยา และแนววิจารณ์แบบ New Criticism ในวิทยานิพนธ์ของชลธิรา สัตยาวัฒนา (2513) และสุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร (2513) โดยแรงกระตุ้นของอาจารย์สุชาติ เมอร์เรย์ ผู้สอนวรรณคดีวิจารณ์ อาจารย์เจตนาก็ได้ท้วงว่าการนำวรรณคดีวิจารณ์แบบใหม่แบบตะวันตกมาใช้นั้น “ดูจะเป็นการกระโดดข้ามขั้นไป” หากยังไม่ได้ชำระตัวบทวรรณกรรมที่สำคัญ ๆ เสียก่อน และชี้ว่าวรรณคดีวิทยาเกี่ยวกับมัธยมสมัยของยุโรปน่าจะเป็นประโยชน์ (มากกว่า) เพราะเรา “ต้องการความละเอียดลออในการศึกษาค้นคว้าในทางนิรุกติศาสตร์ในการตีความหมาย และในความรู้เกี่ยวกับภูมิหลังทางประวัติศาสตร์”⁵⁰ แม้ว่าในเวลาต่อมาอาจารย์ได้ยอมรับว่าการดำเนินการค้นคว้าทางวรรณคดีอย่างเป็นขั้นตอนซึ่งเสนอไว้ให้เริ่มจากการชำระต้นฉบับ ศึกษาวรรณกรรมแต่ละประเภทแล้วจึงจะเขียนประวัติวรรณคดีได้นั้น “คงต้องใช้เวลาอีกหลายทศวรรษ”⁵¹

ข้อวินิจฉัยที่ว่าอาจารย์เจตนาได้ใช้ “กายกรรมทางปัญญา” อย่างน่าอัศจรรย์ ทำให้ผู้ที่อยู่ในกระแส “วิวาทะ” อันเชี่ยวชาญกรากวากับช่างประสานงาหันมาพบว่ามีทางเลือกอีกทางหนึ่ง โดยไม่มีปัจจัยอื่นใดเลยนั้น นับเป็นความเห็นที่น่าฉงนเป็นอันมาก เป็นไปได้อย่างไรที่กระแสอันเชี่ยวชาญกรากนั้นยุติลงอย่างฉับพลัน ด้วยการ “สถาปนา” วิธีการศึกษาที่เป็นระบบและครบถ้วนในทันทีทันใดไม่ว่าของใครก็ตาม

น่าจะกล่าวว่าการศึกษาวรรณคดีในแง่ที่เป็นเครื่องบ่งชี้ความเจริญทางวัฒนธรรมของสังคม ซึ่งรวมคุณค่าทางสุนทรียะและคุณค่าทางปัญญานั้น มิใช่สิ่งที่ไร้เหตุผลแต่อย่างใด

เนื่องจากวรรณคดีเป็นสถาบันสังคมอย่างหนึ่งและเป็นพฤติกรรมสังคม การศึกษาเช่นนี้ไม่อาจเรียกอย่างเหมารวมว่าการศึกษาแนวอนุรักษ์นิยมอย่างแน่นอน เพราะต้องใช้ระเบียบวิธีทางวรรณคดีวิจารณ์ ทั้งการตีความและประเมินคุณค่า ข้อบกพร่องของวรรณคดีศึกษาของเราที่สำคัญน่าจะเป็นเพราะไม่ได้ใช้วรรณคดีวิจารณ์และอาจคิดว่าการรับรสเป็นเรื่องที่บุคคลจะกระทำได้เองโดยไม่ต้องแสดงเป็นเหตุเป็นผล นอกจากนี้ควรพิจารณาฐานะนิยมในสมัยหนึ่งซึ่งทำให้ความหมายของวรรณคดีในฐานะวัฒนธรรมเบี่ยงเบนไป และทำให้การศึกษาวรรณคดีในเชิงวัฒนธรรมกลายเป็นการศึกษาข้อมูลที่แสดงประเพณีและพิธีกรรมของอดีตโดยไร้จุดหมาย แทนที่จะศึกษาว่าสิ่งเหล่านี้เป็นวัตถุติบของเรื่องที่ใช้ประกอบการสื่อสารที่แสดงภูมิปัญญาและคุณค่าของมนุษย์ในทัศนะของกวี⁵²

ผู้วิจัยเห็นว่านักวิชาการวรรณคดีในช่วงก่อน 14 ตุลาคม 2516 และหลังจากนั้นที่พยายามพัฒนาการเรียนการสอนวรรณคดีโดยเน้นระเบียบวิธีทางวรรณคดีวิจารณ์มากขึ้นอย่างไม่รีบร้อนประกาศตัวเป็นฝักฝ่ายใดก็มีอยู่ ม.ล.บุญเหลือ เป็นผู้หนึ่งที่ใช้สหวิทยาการในการศึกษา ในขณะที่พยายามให้ความเข้าใจระเบียบวิธีทางวรรณคดีวิจารณ์ ที่ประกอบด้วยตัวอย่างการวิเคราะห์ในแง่มุมต่าง ๆ อย่างแปลกใหม่⁵³ เช่นการวิจารณ์ขุนช้างขุนแผนในเชิงสังคมวิทยา⁵⁴ วิวิจารณ์เจตนาจากเมืองไทยในเชิงสังคมวิทยา⁵⁵ อาจารย์เจตนาก็มีใช้คนแรกที่ตั้งสถาปนาแนวการศึกษาเชิงวิชาการที่เป็นเหตุเป็นผล อาจารย์หาได้กระทำอย่างที่ว่าอาจารย์ชูศักดิ์เรียกว่า “แทรกตัวลงไประหว่างงาช้างที่กำลังประสานงากัน” โดยใช้ความเชี่ยวชาญเชิง “กายกรรมทางปัญญา” แต่ประการใดไม่ หากแต่อาจารย์ได้แสดงความหนักแน่นของความรู้บนพื้นฐานของการศึกษาความเป็นจริงอย่างรอบด้านด้วยวุฒิภาวะและทางสายกลางในหลายวาระอย่างต่อเนื่อง เสียงท้วงติงของอาจารย์เป็นที่สดับตรับฟังกันในช่วงที่ภาวะ “ช้างประสานงา” ได้ลดทอนลงมากแล้ว อาจารย์เจตนาได้ชี้ให้เห็นความส่อເລ່มของการเริ่มต้นที่ทฤษฎีซึ่งอาจจะสร้างอคติต่อผู้วิจารณ์ได้⁵⁶ เช่นเดียวกับที่ ม.ล.บุญเหลือท้วงติงผู้ชอบใช้กรอบตายตัวทางการเมืองพิพากษาผู้มีทัศนะต่างจากตนในบทความ “วรรณกรรมปัจจุบัน” (พิมพ์ครั้งแรก 2525) ซึ่งอาจารย์เจตนาได้ลงความเห็นไว้ในบทนำ “ว่าด้วยวรรณคดีวิจารณ์ของ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุพรรณ” ว่า อาจารย์บุญเหลือเข้าใจในศักยภาพและข้อจำกัดของมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ได้เป็นอย่างดีและ

“ไม่เคยปฏิเสธบทบาทของวิชาการที่จะสร้างวิธีการอันเหมาะสมขึ้นมาเพื่อวิเคราะห์อารมณ์ความรู้สึก (ในบทประพันธ์) ...แต่การที่จะใช้วิธีการใดกับวรรณกรรมใดในวาระใดเป็นเรื่องที่นักวิจารณ์จะต้องพิจารณาอย่างรอบคอบ”

เจตนา นาควัชร, ทางอันไม่รู้จบของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2530 : 46-47

ความคิดของอาจารย์บุญเหลือที่ว่า “วรรณคดีเป็นที่แสดงความรู้สึกส่วนลึกของมนุษย์” ไม่ควรประเมินค่าวรรณกรรมจากความคิดเห็นของผู้แต่งว่าโน้มเอียงไปเป็นฝ่ายใด ซึ่ง

จะเป็นการจำกัดเสรีภาพของผู้แต่ง (อ้างถึงในเล่มเดิม) ปรากฏว่าได้รับการอ้างอิงในวาทะของ ลาวคำหอมใน “คำกล่าวนำในที่ประชุม The Singapore Festival of Arts” พฤษภาคม 2531 ดังจะตัดตอนมาว่า

“...ผมค่อนข้างจะเห็นด้วยกับคำกล่าวของอาจารย์นักวิจารณ์วรรณกรรมไทย ท่านหนึ่ง ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ที่ว่า ‘วรรณกรรมเป็นที่แสดงความ รู้สึกส่วนลึกของมนุษย์’”

คำสิงห์ ศรีนอก, ไรเตอร์, 35(3), 2538 : 31

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือเขาเห็นว่า

“...วรรณกรรมก็คือวรรณกรรม วรรณกรรมไม่ใช่หนังสือ คำสอน วรรณกรรม มีรูปแบบและวิญญานของมันเองชัดเจน ในฐานะนักเขียนคนหนึ่ง อยากจะ ตั้งข้อสังเกตว่า วรรณกรรมที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อสังคมและการเมืองนั้นเป็น งานที่กระทำได้อย่างยิ่ง มีหนังสือจำนวนหลายต่อหลายเล่ม ที่แม้จะพยายาม จะให้เป็นวรรณกรรม แต่ในความเป็นจริงคงมีฐานะเป็นได้แค่หนังสือโฆษณาชวนเชื่อ ซึ่งหาคุณค่าทางวรรณกรรมไม่ได้”

เล่มเดิม : 32

เมื่อโยงความคิดทางวรรณคดีศึกษาของอาจารย์เจตนาเข้ากับแนวคิดทาง มนุษยศาสตร์ของท่าน อาจกล่าวได้ว่าอาจารย์เจตนาเป็นนักวัฒนธรรมที่เข้าใจความเป็นศิลปะ ของงานศิลปะ เห็นคุณค่าของงานศิลปะที่เป็นแหล่งประสบการณ์ ที่กระตุ้นความใฝ่ดีของมนุษย์ สร้างความสำนึกในคุณค่าของความเป็นมนุษย์ โดยไม่หลีกเลี่ยงการเผชิญความจริง อาจารย์ จึงไม่เห็นวาทศิลป์จะดำรงอยู่ได้โดยเลื่อนลอย และไม่เห็นว่าศิลปะจำเป็นต้องนำไปสู่การแก้ปัญหาซึ่งผูกโยงกับแนวคิดทางการเมืองอย่างตายตัวเพียงประการเดียวเท่านั้น

แต่ปัจจัยที่เอื้อให้คำเตือนของอาจารย์มีน้ำหนักน่าจะได้แก่ความเสื่อมถอยของ แนวคิดเชิงทฤษฎีสังคมนิยมที่โยงกับบริบททางสังคม นั่นคือในช่วงที่คนหนุ่มสาวคืนจากป่าสู่ เมืองประมาณปี 2523 เป็นต้นมา ก็มีกระแสตรวจสอบความคิดที่เป็นสูตรสำเร็จตายตัว เช่น บทนำของนิตยสารโลกหนังสือ ตั้งแต่ 2523-2524 หลายฉบับ บทความวิจารณ์หนังสือศิลปะ เพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน ของที่ปรกร ในนิตยสารเดียวกัน ฉบับธันวาคม 2523⁵⁷ ส่วน นักเขียนนั้นก็ได้รับประสบการณ์ตรงคือความขัดแย้งทางความคิดกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ดังปรากฏในคอลัมน์ “จุดรัศความคิด” ในนิตยสารฉบับเดียวกัน ฉบับกรกฎาคม 2524 และคำนำหนังสือ ฤดูกาล ของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล (2524) ที่กล่าวว่า เขียนเพื่อแสดง “คุณค่าทางจิตใจบางประการซึ่งอยู่นอกกรอบสำเร็จรูป” โดยไม่สนใจว่าจะมีผู้ใดมาชวนป้ายอะไรในทางการเมืองให้แก่ตน

สิ่งที่อาจารย์เจตนากระตุ้นให้เป็นคุณูปการแก่วงการวรรณคดีศึกษาและการสร้างสรรค์ศิลปะ น่าจะเป็นข้อชี้แนะให้เปิดรับประสบการณ์อย่างหลากหลายด้วยการพิจารณาอย่าง ต่อเนื่องโดยไม่ตั้งเกณฑ์ตายตัวไว้ล่วงหน้า อาจารย์ชี้ว่าทฤษฎีมาจากประสบการณ์ (ของทั้งผู้สร้าง และผู้รับ) และอาจสร้างขึ้นใหม่ได้เสมอตามประสบการณ์ของปัจเจกบุคคลที่ไม่หยุดนิ่ง ทั้งนี้ พ้องกับที่ ม.ล.บุญเหลือ กล่าวว่า

“...วิชาวรรณคดีวิจารณ์เป็นวิชาที่สอนให้เกิดความคิดเชิงวิจารณ์ เป็นวิชาที่ ใกล้เคียงกับชีวิตมนุษย์ เพราะวรรณคดีแบบสนทลอยู่กับชีวิต และด้วยเหตุนี้ วิชาวรรณคดีวิจารณ์จึงเป็นวิชาที่สอนให้คิดถึงชีวิตมนุษย์ไปในตัว ดังนั้น วรรณคดีในวิชานี้จึงมีแปลกใหม่อยู่ไม่รู้สิ้นสุด”

ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, วิเคราะห์วรรณคดีไทย, 2517 : ก

อาจารย์เจตนาได้แสดงให้เห็นประจักษ์ว่าท่านไม่ได้เริ่มต้นที่จุดศูนย์กลางทางวิชาการ แนวคิดที่อาจารย์เสนอมิได้ปรากฏอย่างโดดเด่น หากได้เชื่อมโยง ย้ำ ขยาย และแม้แต่โต้แย้ง ประเด็นต่าง ๆ ที่มีอยู่ในข้อถกเถียงของ “วงการ” แต่ก็คำนึงว่าขณะนี้การเรียนการสอนวรรณคดี ไทยในสถานศึกษายังอยู่ในลักษณะย่ำอยู่กับที่ในสภาพซึ่งไม่ต่างจากที่ ดร.วิทย์ และ ม.ล.บุญเหลือ ห่วงติงไว้เท่าใดนัก เช่น ใช้วรรณคดีเป็นข้อมูล (ดิบ) เน้นการท่องบ่นคำตอบตายตัวเพื่อสอบ แข่งขัน ยึดถือคำตอบจากบทวิจารณ์โดยไม่อ่านตัวบท โดยไม่พ้องต้องกล่าวถึงความไม่เข้าใจใน ธรรมชาติและภารกิจของวรรณคดี จึงไม่แปลกที่ยังมีเสียงเรียกร้องปณาดาน “ภาควิชาภาษาไทย” ทั้งหลายที่ไม่สามารถผลิตนักวิจารณ์และผู้สอนวรรณคดีที่มีคุณภาพขึ้นมาได้เพียงพอ นี่อาจจะเป็นคำถามต่อข้อสรุปที่ว่าอาจารย์เจตนาได้ “สถาปนา” แนวทางการศึกษาแบบมนุษยนิยมขึ้น ในวงการวรรณคดีศึกษาได้สำเร็จแต่เพียงผู้เดียว

ผู้วิจัยไม่สามารถชี้แนะทางแก้ปัญหาใด ๆ ได้ นอกจากจะวิงวอนให้ผู้เห็นค่าของ มนุษยศาสตร์และงานสร้างสรรค์ของมนุษย์ อ่านข้อคิดข้อเขียนของนักคิดอย่างเพ่งพินิจ เพื่อนำ ไปใช้ในการปฏิบัติให้เห็นจริงด้วยตนเอง และเพื่อช่วยกันแก้ปัญหา การที่หาญทำงานวิจัยนี้ ทั้งที่ยากลำบากและคาดว่าจะย่อมมีข้อขาดตกบกพร่องมาก ก็มีได้กระทำอย่างสุกเอาเผากิน หาก ผู้ศึกษางานวิจัยจะกระทำสิ่งที่เป็ประโยชน์ต่อไป ก็น่าจะได้ชี้ว่าผู้วิจัยเข้าใจและตีความความ คิดของนักคิดเป็ยงเบนไปอย่างไรหรือไม่ แสดงความเชื่อมโยงประเด็นต่าง ๆ ในความคิดของ นักคิดได้หรือไม่ เช่น ประเด็นความเป็นสากลของวรรณคดี การศึกษาวรรณคดีเพื่อปลูกสำนึก ในคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ความรับผิดชอบของผู้สร้างงาน วุฒิภาวะของผู้สร้างและผู้รับ สำนึกทางปรัชญา ความกล้าทางจริยธรรมของผู้สร้างและผู้รับ (รวมทั้งนักวิจารณ์ด้วย) เกี่ยวข้อง เชื่อมโยงกันอย่างไร ประเด็นที่อาจดูเหมือนเป็นธรรมดาในวรรณคดีศึกษาทั่วไปของตะวันตก อาจยังเป็นสิ่งแปลกแยกในบ้านเมืองเราก็ได้ นอกจากนี้ ความคิดเรื่องความเป็นสากลของงาน ศิลปะในแง่ที่เป็นสมบัติร่วมของมนุษยชาติแม้ไม่ใช่แนวคิดที่แปลกใหม่แต่อย่างใด ก็มีใช้สิ่งที่จะ มองข้ามไปได้ เนื่องจากความคิดนี้เป็นพื้นฐานที่ทำให้อาจารย์เจตนาแสดงความคิดทาง

ทฤษฎีวรรณคดี วิจารณ์งานศิลปะ และสร้างผลงานทางวรรณคดีเปรียบเทียบจนถึงทุกวันนี้ แม้ว่าจะมีข้อเท็จจริงที่แสดงว่าทุกสังคมทุกยุคสมัยมีศิลปะวรรณคดีและมีลักษณะร่วมกันบางประการ เรายังพบว่า มีชาวตะวันตกผู้มี “การศึกษา” ตั้งคำถามว่าชนชาติไทยนั้นมีวรรณคดี (ด้วย) หรือ คงยากที่จะปฏิเสธว่ายังมีงานหนักรออยู่ข้างหน้าอีกมาก ที่จะต้องสร้างความแข็งแกร่งของวรรณคดีศึกษาในบ้านเมืองของเราสืบต่อจากที่นักวิชาการรุ่นบุกเบิกและครูบาอาจารย์ของเราได้กระทำไว้อย่างดีอยู่แล้ว

สิ่งสำคัญที่อาจถือได้ว่าอาจารย์เจตนาได้ทุ่มเทอยู่อย่างต่อเนื่องก็คือความพยายาม “รณรงค์” ด้วยข้อเขียนอย่างเอาจริงเอาจังให้วรรณคดีศึกษาเป็นส่วนสำคัญของมนุษยศาสตร์ แม้ในช่วงที่การศึกษากลายเป็น “อาชีพนิยม” มากขึ้นจนศึกษาภาษาอย่างตัดขาดจากวัฒนธรรม เพื่อประโยชน์เฉพาะกิจ ความเชื่อมโยงโลกแห่งจินตนาการ ประสบการณ์ร่วมของมนุษย์และโลกแห่งความเป็นจริงมาปลุกสัญชาตญาณใฝ่ดีของมนุษย์ ให้เกิดเป็นคุณภาพทางวัฒนธรรมของปัจเจกบุคคลและสังคมก็ยิ่งเป็นสิ่งจำเป็นมากขึ้น การวิจารณ์งานศิลปะอันเป็นแหล่งประสบการณ์ของมนุษย์จึงไม่ตัดขาดจากความเป็นจริง และสามารถเชื่อมโยงอดีต ปัจจุบัน อนาคตเข้าด้วยกัน วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์จึงเป็นทั้งกิจกรรมที่ต้องสร้างเสริมอย่างต่อเนื่อง และเป็นวิถีชีวิตที่เป็นอุดมคติว่าจะไปถึงได้ ในหัวข้อต่อไปจึงจะได้ศึกษาความคิดเกี่ยวกับการวิจารณ์และผลงานวิจารณ์ของอาจารย์ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

1.2 ความคิดเชิงทฤษฎีในด้านการวิจารณ์และผลงานวิจารณ์วรรณคดีและศิลปะแขนงอื่น

1.2.1 การวิจารณ์เป็นกิจกรรมทางปัญญาที่ไม่รู้จบ

ก. ความเชื่อมโยงของภาษา ประสบการณ์และความจริงในการวิจารณ์

ในงานช่วงแรก อาจารย์เจตนาเห็นว่า นักวิจารณ์เป็นสื่อกลางระหว่างผู้สร้างกับผู้รับ ความหมายของความเป็นสื่อกลางนั้นมีใช้ผู้ตีความตามชอบใจ หรือเป็นตัวแทนของผู้สร้างจนไม่คำนึงถึง “อรรถา” ของตนเอง ดูเหมือนอาจารย์จะจัดให้นักวิจารณ์เป็นส่วนหนึ่งของผู้รับ แต่สามารถสื่อความแก่สาธารณชนที่ประกอบด้วยผู้สร้างและผู้รับอย่างเปิดเผย โดยวิเคราะห์อารมณ์และความคิดของตนควบคู่ไปกับการวิเคราะห์บทประพันธ์ ดังอ้างถึงวาทะนักวิจารณ์ชาวอังกฤษ Kenneth Tynan ว่า “ไม่ว่าในระดับใดก็ตาม การวิจารณ์จะต้องเป็นรายงานที่ถูกต้องของสิ่งที่เกิดขึ้นนอกตัวเรา ในขั้นสูงสุดการวิจารณ์จะต้องเป็นรายงานที่ถูกต้องของสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตัวของเราเองด้วย”⁵⁸

อาจารย์เจตนาให้ความสำคัญแก่การวิจารณ์ในแง่ที่เป็นกิจกรรมทางปัญญา ถึงแม้ว่าวัฒนธรรมทางหนังสือในโลกปัจจุบันอาจจะไม่ใช่สิ่งเดียวที่กำหนดแนวทางเชิงปัญญาให้แก่สังคมเช่นที่เคยเป็นมา โดยเฉพาะในโลกตะวันตก เนื่องจากมีสื่ออื่นที่มีบทบาทมากขึ้น อย่างไรก็ตาม “ภาษายังเป็นเครื่องมือสื่อสารซึ่งเราปฏิเสธไม่ได้ว่า...มีความสำคัญ”⁵⁹ และถึงแม้ว่าภาษาอาจจะจะเป็นเครื่องมือสื่อสารที่ไม่สมบูรณ์นัก แต่ในเมื่อการวิจารณ์ต้องอาศัยภาษาเป็น

เครื่องมือ และการวิจารณ์วรรณคดีก็คือ การใช้ภาษาสื่อสารความรู้สึกนึกคิดและความประทับใจ อันเป็นผลจากการรับรู้ใน “สาส์น” ที่ผู้อื่นส่งมา จึงกล่าวได้ว่า

“...การวิจารณ์คือการเสาะแสวงหาภาษาที่เหมาะสมมาสื่ออารมณ์ความรู้สึกของเรา ซึ่งจัดได้ว่าเป็นกิจกรรมทางปัญญาที่ยากยิ่ง เพราะงานวิจารณ์มิใช่การรายงานข่าวสารในระดับข้อเท็จจริง แต่เป็นการเผยใจโดยใช้ภาษาเป็นสื่อ ผู้วิจารณ์จะกล่าวแต่เพียงว่าชอบหรือไม่ชอบงานศิลปะเท่านั้นย่อมไม่พอ แต่จะต้องใช้ความเป็นเหตุเป็นผลอธิบายสิ่งที่มีอยู่ในใจ ในแง่หนึ่งการวิจารณ์เป็นการแสดงออกด้วยภาษาที่เป็นกระบวนการวิเคราะห์ตนเองไปด้วยในตัว แต่มิใช่วิเคราะห์ตนเองเพื่อตนเอง หากแต่วิเคราะห์ตนเองเพื่อให้ผู้อื่นได้ร่วมรู้ กิจกรรมทางภาษาในลักษณะของการวิจารณ์จึงเป็นการกระชับความสัมพันธ์ทางสังคมไปด้วยในตัว...

เจตนา นาควัชร, เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 45-46

อาจารย์เจตนาเห็นว่า “การวิจารณ์เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการถกเถียงกันในเรื่องของคุณค่า ซึ่งย่อมจะต้องก่อให้เกิดความตื่นตัวในทางปัญญาและในทางจริยธรรม” (เล่มเดิม) (เน้นโดยผู้วิจัย) ทั้งนี้ หมายความว่า การวิจารณ์งานศิลปวรรณคดีย่อมสัมพันธ์กับการวิพากษ์วิจารณ์โลกของความจริงด้วย ประสบการณ์ทางภาษา ประสบการณ์ในโลกแห่งความจริง และวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ย่อมดำเนินควบคู่กันไป อาจารย์จึงตั้งคำถามว่า

“...ความอ่อนแอของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ คือความอ่อนด้อยของประสบการณ์ทางภาษาใช่หรือไม่ ความอ่อนด้อยที่ว่านี้ก็คงจะมีสาเหตุมาจากการละเลยการใช้ภาษาให้เป็นสื่อของความจริงนั่นเอง”

เล่มเดิม : 479

ข. วุฒิภาวะของผู้แต่งและวุฒิภาวะของภาษา

วุฒิภาวะของผู้แต่งย่อมสัมพันธ์กับวุฒิภาวะของภาษา กล่าวอีกอย่างหนึ่งผู้แต่งที่มีวุฒิภาวะเพียงพอต่อการเข้าถึงความจริง ย่อมสร้างงานศิลปะซึ่งเป็น “ความลง” ที่นำผู้รับไปสู่ความจริงด้วยภาษาที่สร้างเสริมวุฒิภาวะของผู้รับ ภาษาเช่นนั้นย่อมเรียกได้ว่าเป็นภาษาที่มีวุฒิภาวะ ซึ่งอาจารย์เจตนาได้ให้คำอธิบายไว้ในบทความ “ประสบการณ์ทางภาษา” ว่า “ภาษาที่ทรงวุฒิภาวะก็คือภาษาที่สื่อประสบการณ์ของมนุษย์ ณ จุดหนึ่งในกระแสของประวัติศาสตร์ ได้อย่างกว้างขวางและลึกซึ้งที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้”⁶⁰ จึงไม่น่าประหลาดใจที่นักคิดมักลงความเห็นว่า “วรรณคดีที่มีคุณค่าคือตัววัดวุฒิภาวะของภาษาได้ดีที่สุด” แต่อาจารย์เจตนา ก็พยายามชี้แจงให้แคบเข้ามาอีกว่า ภาษาที่มีวุฒิภาวะคือภาษาที่ “...มีพัฒนาการมาจนถึงขั้นที่เกิดความมั่นใจในตัวเองพอที่จะล้อตัวเองได้” อาจารย์ให้เหตุผลว่าการล้อตัวเองคือการ “ปฏิเสธ

ที่จะหลงตัวเอง” ซึ่งเราอาจทำความเข้าใจเสริมได้ว่า อาจารย์พยายามจะชี้ว่าการล้อตัวเองเป็น การตรวจสอบตัวเองอย่างใช้สายตาของผู้อื่นด้วยความเที่ยงธรรม และมีขันติคุณพื่อที่จะกล่าว ถึงข้อด้อยของตัวเองที่สร้างอารมณ์ขันแก่ผู้อ่านได้ ผู้ที่จะสร้างพัฒนาการแก่ภาษาได้ก็คือผู้ใช้ ภาษา โดยเฉพาะผู้แต่งนั่นเอง

การที่ผู้แต่งจะใช้ ภาษา ล้อ ภาษา ก็หมายความว่า ล้องานของผู้อื่นนั่นเอง ผู้แต่งที่ เป็นผู้ล้อ คือผู้ที่จับเอาภาษาของผู้แต่งคนแรกมาล้อเพื่อวิพากษ์วิจารณ์ ซึ่งจะทำอย่างฉาบฉวย ไม่ได้ ดังอาจารย์ขยายความว่า

“...ก่อนที่จะล้อผู้อื่นได้อย่างแยบยล ผู้แต่งจะต้องศึกษางานของผู้อื่นให้ ถ่องแท้...เป็นผู้อ่านที่ดีด้วย...อ่านงานของผู้อื่นได้อย่างถึงแก่น สามารถ จับความคิดหลักของนักเขียน...ได้ และในขณะเดียวกันก็จับเอกลักษณ์ใน การเขียนของเขาเหล่านั้นได้เช่นกัน ความสามารถในการเชิงวิเคราะห์จึงเป็น เงื่อนไขที่จะนำไปสู่กระบวนการภาษาล้อภาษา เมื่อเข้าใจต้นแบบแล้ว จึงล้อแล้วสร้างใหม่”

เล่มเดิม : 493

เมื่อโยงกับความคิดเรื่อง “ไตรภูมิแห่งวรรณคดี” ดังกล่าวไปแล้ว เห็นได้ว่าวุฒิภาวะ ของภาษา วุฒิภาวะของผู้แต่ง และวุฒิภาวะของผู้อ่านย่อมต้องประสานกัน ดังที่อาจารย์ กล่าวไว้ว่า ผู้อ่านต้องรู้จักงานของผู้แต่งคนแรกด้วยเป็นอย่างดี และต้องมีวุฒิภาวะในการอ่าน สิ่งที่น่าสนใจก็คือการล้อที่จะสร้างอารมณ์ขันได้ต้องอยู่บนพื้นฐานของความรักและความ ตระหนักในคุณค่า มิใช่ความชิงชัง⁶¹

เราอาจลงความเห็นได้ว่า ในทัศนะของอาจารย์เจตนา บทประพันธ์ที่ล้อผู้อื่น หรือบท ประพันธ์ที่ให้อารมณ์ขัน ย่อมแสดงการวิพากษ์วิจารณ์อย่างแยบยลและคมคาย กระตุ้นให้เกิด การขบคิดอย่างลึกซึ้ง ดังที่อาจารย์ได้ประเมินคุณค่า ประยูร จรรย์วงศ์ ว่าเป็น

“... ผู้ซึ่งใช้ทั้งภาพและกลอนที่กระเต๋ตไปในทางตลกขบขันเป็นเครื่อง เตือนสติเพื่อนร่วมชาติให้ตั้งอยู่ในความยุติธรรม และให้สำนึกใน ความรับผิดชอบที่พึงมีต่อสังคม ประยูร จรรย์วงศ์ เป็นคนกล้า และ กล้าในสิ่งที่ควรกล้า บทกลอนและการ์ตูนของเขาที่เขียนลงในสยามรัฐ สัปดาห์วิจารณ์ ติดต่อกันเป็นเวลาแรมปี เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ สำคัญยิ่งสำหรับยุคหนึ่งของเมืองไทย ที่นักหนังสือพิมพ์กล้าที่จะแสดงตัว เป็นผู้นำทางปัญญาของสังคม”

เจตนา นาควัชร, ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี, 2521 : 97 (เน้นโดยผู้วิจัย)

ความสามารถของผู้สื่อสารที่จะกระตุ้นการขบคิดของผู้อ่านที่เป็นผู้อื่นคือเกณฑ์สำคัญ ที่อาจารย์ใช้วัดคุณค่าของบทประพันธ์ อารมณ์ขันและภาษาที่ล้อตัวเองจึงมีศิลปะสูงกว่าการ

บอกตรง ๆ ดังที่อาจารย์ให้สัมภาษณ์เกี่ยวกับอาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ว่า “เป็นนักวิจารณ์สังคมที่...เจาะประเด็นได้ถูกต้อง ด้วยวิธีการที่เฉียบคม สามารถกระตุ้นให้คนอื่นได้คิดตามไปด้วย” แต่ก็ได้ท้วงติงว่าบางครั้งก็ใช้วิธีการที่รุนแรงเกินไป โดยที่อาจมีวิธีการอื่นที่ใช้ได้ผลกว่า เช่นที่อาจารย์สุลักษณ์ใช้มาแล้วในบทกวีนิพนธ์ที่ชื่อว่า “คำสารภาพของพ่อแผน” อาจารย์เจตนายังได้ชี้ว่า อารมณ์ขันกับความเมตตาเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงกัน⁶² ทั้งนี้อาจารย์ได้ขยายความประเด็นนี้ไว้ใน “ประสบการณ์ทางภาษา” ว่า อุเบกขาและขันติธรรมก็เป็นสิ่งจำเป็น

“...ภาษาจะล้อภาษาได้ก็ต่อเมื่อนักประพันธ์วางตัวออกห่างจากวัตถุดิบที่เขา นำมาหลอมใหม่ โกลพอที่จะไม่ปล่อยให้สิ่งเหล่านั้นมาปลุกอารมณ์แห่งความ เคียดแค้นชิงชัง ถ้ายังทำใจไม่ได้ ก็แสดงว่าวุฒิภาวะยังไม่เกิด ถ้าภาษาที่ล้อ ภาษาเป็นตัวบ่งบอกวุฒิภาวะจริง นักเขียนที่ไปถึงขั้นนั้นได้ ย่อมจะต้อง เปี่ยมด้วยขันติธรรม ...”

เจตนา นาควัชระ, เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 495-496

ค. การวิจารณ์ : กิจกรรมต่อเนื่องทางปัญญา

การหมกมุ่นอยู่แต่กับบทประพันธ์หรือหนังสือนั้น อาจารย์เห็นว่าเป็นอันตรายหากไม่ อาจเชื่อมโยงกับโลกของความจริงได้ การเน้นแต่ผู้แต่งอย่างเดียวก็ย่อมไม่ทำให้เข้าถึงงาน สร้างสรรค์ซึ่งเป็นตัวแทนของคุณค่า และการให้ความสำคัญต่อการประเมินคุณค่าแบบอิงตัวผู้อ่าน ก็มีใช้กิจกรรมที่เป็น “ภาวะอิสระของการอ่าน”⁶³ แต่ประการใด นั้นหมายความว่า การประเมิน คุณค่าแบบอิงตัวผู้อ่าน จะเป็นประโยชน์ได้ก็ต่อเมื่อเชื่อมโยงกับการเข้าถึงตัวบทและผู้แต่งด้วย

ความพินิจพิจารณาของผู้แต่งต่อโลกแห่งความเป็นจริง ย่อมกระตุ้นการพินิจพิจารณา ของผู้รับ (ซึ่งรวมเอาผู้อ่านและผู้วิจารณ์เข้าด้วยกัน) ได้ ความเชื่อว่าวรรณคดีเป็นสมบัติร่วม ของมนุษยชาติทำให้อาจารย์คำนึงถึงผู้รับที่ไม่รู้จัก อีกทั้งการถกเถียงและการแสวงหาคำตอบที่ ไม่รู้จักด้วย นี่คือการให้ความสำคัญต่อ “ความต่อเนื่องแห่งการพินิจพิจารณา”⁶⁴ และ “กิจกรรมต่อเนื่องทางปัญญา”⁶⁵

1.2.2 วิธีการศึกษากับจุดหมายปลายทางของการวิจารณ์

ก. ข้อจำกัดของวิธีการและความตื่นทางปัญญา

ผู้ศึกษาข้อเขียนของอาจารย์เจตนาคงจะสังเกตได้ว่า อาจารย์ไม่ผูกตัวเองอยู่กับวิธี การใดอย่างตายตัว อาจารย์ได้ย้ำการให้ความสำคัญต่อวิธีการอย่างสุดโต่งว่าความคิดเรื่อง “ความเป็นเอกเทศของวิธีการ” หรือ “สัมบูรณ์นิยมแห่งวิธีการ” ไม่ใช่สิ่งที่ควรหลงยึดตามไป ดังเช่นที่ดังข้อสังเกตว่า “...บางครั้งเราอาจอดสงสัยไม่ได้ว่า นักคิดฝรั่งเศสบางคนที่ยืนยันงาน อันมีลักษณะนามธรรมอย่างสุดโต่งอาจจะหลงเสน่ห์ของ ‘วิธีการ’ เสียจนลืมไปว่าจุดหมายปลายทางของเขาคือความจริง หรือสัจธรรม”⁶⁶

ดูเหมือนว่าผลงานวิจารณ์ของอาจารย์เจตนาได้รับอิทธิพลจากการศึกษาในบริบทของวัฒนธรรมตะวันตกอยู่ไม่น้อย แต่ก็ควรพิจารณาด้วยว่า อาจารย์มีความระมัดระวังและไตร่ตรองตรวจสอบเสมอเมื่อจะรับความคิดใดมาใช้ สิ่งที่กำกับข้อวินิจฉัยของอาจารย์ก็คือความพยายามที่จะเข้าถึงความจริง อาจารย์จึงต่อต้านระบบความคิดที่ “แข็งทื่อ” หรือ “ตายตัว” ดังที่ได้วิพากษ์วิจารณ์วิธีคิดแบบตะวันตกไว้ในปาฐกถาหัวข้อ “ปรัชญากับการมองโลก” ในการสัมมนาเรื่อง “การศึกษาแนวความคิดของคนไทยในอดีตและปัจจุบัน” เมื่อ พ.ศ. 2525 ว่า

“...เราจะต้องตั้งคำถามว่า แค่นั้น อย่างไร จึงเป็นวิทยาการ ผมพยายามที่จะเผ่าสังเกตความคิดตะวันตกแล้วก็เกิดความอัดอั้นตันใจเป็นกำลัง เพราะเขาชอบสร้างระบบความคิด บางครั้งก็เป็นระบบที่แข็งทื่อหรือตายตัวไปเสียด้วยซ้ำ เช่นเขาชอบมองอะไรแบบที่เรียกว่า *thinking in opposites*”

เล่มเดิม : 34

อาจารย์กล่าวถึงงานวรรณคดีวิจารณ์ตะวันตกว่า

“...ยิ่งเมื่อได้รับอิทธิพลจากภาษาศาสตรียุคใหม่เข้ามาในรูปของ ‘โครงสร้างนิยม’ ด้วยแล้ว...การมองอะไรที่ขัดกันเพื่อที่จะไปหาตัวที่สามตอนท้ายก็ยิ่งทวีพลังขึ้นทุกที...ดูราวกับว่ามองอะไรก็ต้องจัดเป็นระบบอย่างนี้ มันอาจจะเป็นการมองโลกด้วยแว่นสีก็ได้ มองไม่เห็นทั้งโลก เห็นแต่จากมุมหนึ่งที่เรายืนอยู่”

เล่มเดิม : หน้าเดิม

ต่อมาอาจารย์ได้อธิบายขยายความว่าภาษาวิธีมีหลักการว่าจะทำให้มองโลกได้ชัดเจนขึ้น แต่อาจจะลืมนั่นไม่ใช่ความจริงทั้งหมด แม้หวังว่าสองข้อที่ตั้งไว้จะมาประสานกันด้วยกระบวนการสังเคราะห์ แต่ต้องสำนึกว่า

“...เมื่อสังเคราะห์แล้ว มันดีกว่าเดิมหรือเปล่า ถ้ามันไม่ดีกว่าเดิม...อะไรที่มันหลุดไปในกลางทางนั้น สิ่งสำคัญที่สุด...ถ้าไม่มีปัญญามนุษย์เป็นตัวกำกับ จุดที่มาสังเคราะห์ใหม่มันก็จะเลวกว่าเดิมก็ได้...”

บทสัมภาษณ์เจตนา นาควัชร, ไรเตอร์, 6, 8 (ส.ค.40) : 74

ความขัดกันของข้อจำกัดของวิธีการกับความเป็จริงอันกว้างขวางจึงเป็นสิ่งที่เตือนสติให้มนุษย์มีความอ่อนน้อมถ่อมตน แต่ในขณะเดียวกันผู้ที่ยังประสงค์จะทำงานที่มีคุณค่าก็ย่อมต้องมีความตื่นทางปัญญา” พอที่จะ “ตื่นรับประสบการณ์แปลกใหม่” เพื่อ “แสวงหาสิ่งอื่น ๆ ต่อไปอีก” ทั้งนี้จะต้องสอดคล้องกับความสำนึกในวิธีการทางมนุษยศาสตร์ที่ “ไม่นิยมตั้งเกณฑ์

ไว้ล่วงหน้า (*a priori criteria*)" และ "กระตุนการแสวงหาความหมายและคุณค่าของปัจเจกบุคคลด้วยตัวของเขาเอง"⁶⁷

ข. วิธีการเชิงอัตนัยและปรนัย

นักวิชาการวรรณคดีไม่น้อยมักพอใจจะกล่าวว่า วรรณคดีวิจารณ์เป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ ยิ่งกว่านั้น บางคนหรือบางสำนักก็รู้สึกไม่สบายใจที่การวิจารณ์โดยเฉพาะการประเมินคุณค่าไม่อาจจัดเป็นศาสตร์ได้ จึงพยายามจะค้นหาวิธีการวิจารณ์ที่เป็นศาสตร์หรือเป็นปรนัยล้วน ๆ และถึงกับปฏิเสธการประเมินคุณค่าเพราะเห็นว่าไม่เป็นปรนัย

อาจารย์เจตนาได้แสดงความคิดอย่างสม่ำเสมอมาแต่ต้นว่าการวิจารณ์มิใช่กิจกรรมที่จะละทิ้งการประเมินคุณค่าได้ ดังได้กล่าววามนุษยศาสตร์เป็นวิทยาการแห่งการ "เผชิญหน้ากับเรื่องของคุณค่า" แม้จะไม่ใช่วิทยาศาสตร์ ก็อาจถือได้ว่าเป็นศาสตร์ในลักษณะ "วิชาที่มีขอบเขตเนื้อหา และวิธีการที่เป็นของตนเอง"⁶⁸ การวิจารณ์ย่อมจะหลีกเลี่ยงวิธีการเชิงอัตนัยไปไต่ยากและควรจะใช้ประสมประสานกับวิธีการเชิงปรนัยได้⁶⁹ ยิ่งกว่านั้น อาจารย์ได้ชี้ว่า "การแสวงหา 'ความรู้' จากข้อเท็จจริงกับการแสดงความคิดเห็น ไม่จำเป็นต้องขัดกันเสมอไป"

เนื่องจากมนุษยศาสตร์มีวิธีการของตัวเอง ที่แตกต่างจากวิทยาศาสตร์ในแง่ที่อาจมีความผันแปรของความเที่ยงตรงและความมั่นคง เนื่องจากไม่อาจละทิ้งวิธีการเชิงอัตนัยได้ แต่สิ่งที่อาจชดเชยได้ก็คือ "ความลึกซึ้งในการมองโลก" และ "ความสามารถในการประเมินคุณค่า"⁷⁰ ถึงแม้ว่าต้องยอมรับความจริงว่า "ไม่มีกฎเกณฑ์ใดที่เป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นมาตรฐานสากลในการประเมินคุณค่างานศิลปะของทุกยุคทุกสมัยและทุกถิ่นที่" นอกจากนี้ เกณฑ์การพิจารณาคุณค่าย่อมผูกโยงกับต้นกำเนิดไม่มากนัก และย่อมไม่อาจถือว่าเป็นข้อยุติตายตัวเนื่องจากว่า "มนุษย์มีความกระหายทางปัญญาอันไม่รู้จบ (จึง) อาจจะได้ประสบการณ์ใหม่ที่ยังไม่มีผู้ใดได้มีมาก่อน"⁷¹

ในเมื่อการวิจารณ์เป็นวิทยาการอย่างหนึ่งในสาขามนุษยศาสตร์ซึ่งหลีกเลี่ยงลักษณะอัตนัยไม่ได้ ก็เห็นได้ว่าผู้วิจารณ์ต้องมีความลึกซึ้งในการมองโลกและจำเป็นต้องประเมินคุณค่าอย่างหนักแน่นเป็นเหตุเป็นผล ผู้แต่งที่สร้างงานซึ่งท้าทายการพิสูจน์คุณค่าของผู้รับต่างยุคต่างถิ่นต่างวัฒนธรรม ย่อมเป็นผู้ที่มีวุฒิภาวะอย่างสูง นั่นคือ มีความลึกซึ้งในการมองโลกและมีความสามารถในการกระตุ้นให้เกิดการประเมินคุณค่าอย่างลึกซึ้งนั่นเอง

ในแง่นี้ กิจกรรมการวิจารณ์ย่อมเป็นการเผยใจของผู้รับและเผยใจของผู้สื่อที่มาบรรจบกันในตัวงานและโยงงานสร้างสรรค์เข้ากับการดำรงอยู่ของความเป็นมนุษย์ ซึ่งยังไม่มีคำตอบตายตัวที่สมบูรณ์ งานวิจารณ์ของอาจารย์จึงมักให้ความสำคัญแก่งานเขียนที่ให้แรงกระตุ้นเชิงอารมณ์และปัญญาอันเชื่อมโยงกับคุณค่าของมนุษย์ เช่นให้ความชื่นชมต่อเรื่องสั้นของอัศศิริ ธรรมโชติ ชื่อ "ถึงคราวจะหนีไกลไปจากลำคลองสายนั้น" ที่ชี้ว่า

"คนจนนั้นเชื่อว่าจะถูกกำหนดด้วยสิ่งแวดล้อมจนเป็นทาสของวัตถุไปอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คนจนยังมีความเป็นมนุษย์ คนจนยังมีทางเลือกที่จะเป็น

อิสระ เป็นไทแก่ตัวเอง แม้ว่าทางเลือกนั้นก็คือการเปลี่ยนสภาพ เปลี่ยน
ถิ่นฐาน จากความจนชนิดหนึ่งไปสู่ความจนอีกแบบหนึ่งนั่นเอง"

เจตนา นาควัชร, ทางอันไม่รู้จบของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2530 : 110

การเน้นความสำคัญของการตีความเชิงวิจารณ์ ว่าเป็นวิธีการสำคัญของ
มนุษยศาสตร์ ย่อมเป็นการเน้นความสำคัญของความลึกซึ้งในการมองโลก ซึ่งก็หมายถึงการ
ค้นหาความหมายของตัวบทบนพื้นฐานของความรู้ความเข้าใจต่อโลกแห่งความจริงที่ถกเถียง
กันได้ มิใช่ด้วยปัญญาเท่านั้น แต่ด้วยความอ่อนไหวทางอารมณ์ด้วย ดังที่วิจารณ์
คำพิพากษาของ ชาติ กอบจิตติ ว่า นวนิยายเรื่องนี้ "ผ่านเลยระดับปรัชญาการเมืองไปสู่
อภิปรัชญาเสียแล้ว"⁷² คำขึ้นต้นบทวิจารณ์นวนิยายเรื่องนี้ได้แสดงความคิดของอาจารย์ว่า
ผู้แต่ง ตัวงาน ผู้อ่านและสังคม ตลอดจนความสำนึกทางปรัชญาและความหมายของชีวิตมี
ความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น

"นวนิยายเรื่องนี้ส่งสาส์นอันรุนแรงมายังผู้อ่าน คงจะไม่มีผู้อ่านสักกี่คนที่ขาด
ความอ่อนไหวทางอารมณ์ หรือขาดความสำนึกในเรื่องผิดชอบชั่วดีเสีย
จนไม่มีความรู้สึกถึงความตายของฟักตัวเอกของเรื่องเป็นสิ่งที่ทำให้สถานะ
แห่งความเป็นมนุษย์ของเราทั้งหลายต้องสั่นคลอนไปด้วย อันที่จริงข้อ
เรื่องคำพิพากษาของชาติ กอบจิตติ ดูจะเป็นปริศนาอยู่ในตัว ฟักถูกสังคม
อันไม่เป็นมิตร "พิพากษา"อย่างไร้ความยุติธรรม แต่ความพินาศของฟักก็
เป็นคำกล่าวหาอันหนักหน่วงที่กลับมากระทบคนอื่นอีกเป็นจำนวนมาก มันเป็น
คำฟ้องกลับที่เราไม่เห็นตัวโจทก์ เป็นคำฟ้องที่มีได้เผยแสดงออกมาอย่าง
ชัดเจน แต่ผู้ที่ถูกกระทบคงจะมีชีวิตละครเพียงไม่กี่ตัวที่ผู้แต่งเอ่ยชื่อไว้
หากแต่ครอบคลุมไปถึงตัวละครนิรนามอีกเป็นจำนวนมากที่ทำให้ฟักต้องจบ
ชีวิตลงอย่างหมาซ่างถนน เมื่อได้อ่านนวนิยายเรื่องนี้แล้วผู้อ่านเป็นจำนวน
มากคงจะอดคิดเลयरอบของเรื่องไปไม่ได้ว่า ผู้ที่อยู่นอกวรรณกรรมเรื่อง
นี้ก็กำลังตกเป็นจำเลยเช่นกัน ..."

เล่มเดิม : 75-76

บทวิจารณ์นี้ได้ทั้ง "ความหมายซ่อนเร้น" เป็นปริศนาให้ขบคิดว่า เหตุใดจำเลยของ
"คำพิพากษา"หรือผู้ที่ถูกกล่าวโทษว่ากำลังเร่งให้โลกไปสู่หายนะโดยสั่นคลอน "สถานะของ
ความเป็นมนุษย์" ด้วยการทำร้ายฟักจนตายอย่างหมาซ่างถนนนั้น ก็คือผู้อ่าน (แทบ) ทุกคนใน
โลกแห่งความจริง

อาจวิเคราะห์ได้โดยศึกษาแนวคิดของอาจารย์เจตนาว่า วรรณคดีเป็นแหล่งรวม
ประสบการณ์ของมนุษย์ ผู้แต่งกลั่นกรองประสบการณ์มาสร้างใหม่เป็นงานวรรณกรรม โลก
ในวรรณคดีคือความลวงที่กระตุ้นให้เกิดการขบคิดถึงความจริง ความโหดเหี้ยมทางจริยธรรมที่

ตัวเอกของเรื่องคำพิพากษาถูกกระทำจนสถานะของความเป็นมนุษย์สั่นคลอนไป ก็คือความโหดเหี้ยมที่ผู้แต่งเล็งเห็นในประสบการณ์จริงนั่นเอง โดยที่ผู้แต่งจะต้องมีความอ่อนไหวทางอารมณ์พอเพียงที่จะจับเนื้อหาเชิงปรัชญาอันเป็นประสบการณ์ทางสุนทรียอารมณ์อันเข้มข้น “ส่งสาส์น” แก่ผู้อ่านได้ นี่คือที่มาของข้อสังเกตในบทความ “ศัตรูที่สิ้นไหล : แง่มุมหนึ่งของวรรณกรรมไทยร่วมสมัย” ว่าชาติ กอบจิตติ เป็นหนึ่งในนักเขียนหลังการนองเลือดในปี 2516 และ 2519 ที่ “นำเอาปัญหาสังคมมาวิเคราะห์ด้วยวิธีการที่เป็นปรัชญา” แต่ได้ใช้วรรณศิลป์แปรความรุนแรงให้กลายเป็น “ความโหดเหี้ยมทางปรัชญา” ได้อย่างน่าประทับใจ⁷³ ถึงแม้ว่ามีบางส่วนของงานที่แสดงถึงความรุนแรงจนเกินพอดีที่อาจจะไม่ได้หมายความว่า จะได้ผลในการเตือนสติเสมอไป

วุฒิภาวะของผู้สร้างงานเป็นสิ่งทีอาจารย์ให้ความสนใจอยู่เสมอ ดังที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์แล้วว่า อาจารย์มีความเห็นสอดคล้องกับนักคิดส่วนใหญ่ว่า ความงามของงานศิลปะขึ้นอยู่กับความประสานของพลังทางสุนทรียะและพลังทางปัญญา อาจารย์ได้ชี้ว่าความเข้มข้นทางอารมณ์ซึ่งเป็นลักษณะหนึ่งของวรรณกรรมเอก มิใช่ความรุนแรงหรือการกระตุ้นให้ฟุ้งฟาย⁷⁴ วุฒิภาวะของผู้แต่งย่อมต้องอาศัยประสบการณ์และโลกทัศน์อันลุ่มลึก สิ่งที่บ่งชี้วุฒิภาวะของผู้แต่งก็คือบทประพันธ์นั่นเอง ดังที่อาจารย์วิจารณ์บทกวีนิพนธ์ “ฝนแรก” ของ จิระนันท์ พิตรปรีชา ไว้ว่า “บ่งบอกถึงวุฒิภาวะทางปัญญาของผู้เขียนได้อย่างชัดเจน” ทั้งนี้ อาจารย์ให้เหตุผลไว้ด้วยการตีความบทประพันธ์ที่โยงกับการวิเคราะห์ผู้แต่งและแรงกระแทกจากสังคมไว้ดังนี้

“บทกวีมิใช่เครื่องมือในการปลุกระดมให้ประชาชนลุกขึ้นต่อสู้ด้วยอาวุธ แต่เป็น การเรียกร้องให้ต่อสู้ด้วยพลังแห่งความคิดและพลังทางจริยธรรม กวีนิพนธ์บทนี้เป็นการประกาศความเชื่อที่ว่าเราไม่ลืม และลืมไม่ได้ เราจำต้องเรียนรู้จากประวัติศาสตร์ กวีเลี้ยงที่จะประณาม ‘ศัตรูของประชาชน’ อย่างโจ่งแจ้ง ไม่แสดงความร้าวร้อน กวีนิพนธ์บทนี้ไม่ใช่วรรณกรรมเจ้าน้ำตา ผู้ที่ได้สละชีวิตไปแล้วมิใช่ตายเปล่า แต่เป็นการเสียสละเพื่อที่จะถางทางไปสู่การเกิดใหม่แห่งประชาธิปไตย วรรณกรรมชิ้นนี้จึงเป็นกวีนิพนธ์แห่งความหวัง แต่มิใช่เป็นการมองโลกในแง่ดีอย่างไร้วิจารณ์ญาณ หากยังคิดว่าในสังคมไทยนี้ยังมีคนจำนวนหนึ่งที่จัดอยู่ในจำพวกบัวเหี่ยวและบัวปริมน้ำ เราคงจะอดตั้งคำถามไม่ได้ว่า ในเมื่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโหดเหี้ยมและรุนแรงถึงปานนั้น กวีได้ขันธ์ดิฐรรมาจากไหนจึงสามารถไคร่ครวญไถ่ตรองได้ด้วยวิสัยแห่งปราชญ์เช่นนี้ คำตอบคงจะมีชื่อว่าเธอได้รับการกล่อมเกลามาจาก ‘สำนัก’ ไต หากแต่เป็นว่าประวัติศาสตร์ชาติไทยในรอบ 20 ปีที่ผ่านมากลายเป็นโรงเรียนกวดวิชาที่บีบให้คนรุ่นเธอจำต้องเรียนลัด ต้องเติบโตทางอารมณ์และในทางปัญญาความคิดในระยะเวลาอันสั้น พวกเขาคือกลุ่มคนที่ได้ผ่านสนามมรณะ (killing fields) มา 3 แห่งแล้วในช่วงเวลาที่สำคัญที่สุดในชีวิตของเขา เขาอาจจะได้เปรียบคนรุ่นก่อน

ไม่น้อยเลยทีเดียวที่ได้สัมผัสกับความโหดเหี้ยมในชีวิตจริง ซึ่งพวกเขาพยายามจะปรับให้กลายเป็นความโหดเหี้ยมทางปรัชญา มีสัญญาณบางประการในภาษาไทยของเราที่ดูราวกับจะบอกเราว่าบทกวีที่ดีที่สุด เพลงที่ซาบซึ้งกินใจที่สุดคงจะต้องเป็นเพลงเศร้า เพราะการ ‘ร้องเพลง’ กับ ‘การร้องไห้’ ก็เป็นการ ‘ร้อง’ เหมือนกัน พลังแห่งวรรณกรรมไทยจึงอาจจะอยู่ ณ ที่นี้”

เจตนา นาควัชร, “วรรณกรรมในชีวิตไทย”, 2536-37 : 135-136

“พลังแห่งความคิดและพลังทางจริยธรรม” ของงานศิลปะย่อมจะปรากฏไม่ได้หากไม่พึ่งพาพลังแห่งอารมณ์ความรู้สึกอันซาบซึ้งตรึงใจในประสบการณ์ร่วมของมนุษย์ ทั้งหมดนี้ย่อมผูกพันกับวุฒิภาวะของผู้แต่ง ดังที่อาจารย์ได้กล่าวไปแล้ว การจัดประเภทผู้แต่งและงานตาม “สำนักคิด” ที่ตายตัวอาจไม่เป็นประโยชน์เท่าใดนัก พัฒนาการของปัจเจกบุคคลเป็นสิ่งที่นักวิจารณ์ควรให้ความสนใจใส่ใจด้วย ความสำเร็จหรือความล้มเหลวของงานศิลปะอาจเป็นที่มาของการให้ข้อสรุปรวมเชิงทฤษฎีบางประการได้ นี่คือการสัมพันธ์ของงานวิจารณ์ภาคปฏิบัติและข้อคิดเชิงทฤษฎี ดังที่อาจารย์ได้กล่าวถึงเหตุผลที่ละครเรื่อง “ในดงดิบของเมืองใหญ่” (Im Dickicht der Städte) ของเบเรคซท์ “ไม่เป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นโศกนาฏกรรมที่ยิ่งใหญ่” ว่าเป็นเพราะ

“เบเรคซท์ยังขาดความชำนาญในการที่จะผูกเรื่องและสร้างตัวละครที่จะเป็นพาหะแห่งปรัชญาชีวิตอันล้ำลึกได้ ปรัชญาที่กล่าวถึง จำต้องสำแดงออกมาในรูปของคำพูดที่ตัวละครกล่าวออกมา วรรณกรรมที่ยิ่งใหญ่มิใช่เป็นเรื่องของการบอกให้คนเชื่อ แต่จะต้องเป็นการสร้างโลกสมมุติแห่งวรรณศิลป์ขึ้นมาที่ยิ่งใหญ่พอที่จะทำให้คนเห็นได้ว่าโลกเป็นอย่างไร เบเรคซท์ยังขาดวุฒิภาวะที่จะสร้างงานประเภทนี้ได้ ทางข้างหน้าเขายังไปได้อีกไกลนัก”

เจตนา นาควัชร, วรรณกรรมละครของแบร์ทอลท์ เบเรคซท์ : การศึกษาเชิงวิจารณ์, 2526 : 27

ในที่สุดแล้ว ความหมกมุ่นอยู่กับปัญหาของปัจเจกบุคคลไม่ได้แปลว่าบุคคลนั้นตัดขาดจากสำนักทางสังคมในความหมายที่กว้างที่สุด ดังที่อาจารย์กล่าวถึงความคิดเรื่อง “ความไร้ความหมายของชีวิต” ที่อัลแบร์ต กามูส์ เป็นต้นตำรับว่ากามูส์มิได้หยุดอยู่เพียงความคิดนี้ แต่ได้ก้าวไปถึงเรื่องศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์

“...จนในท้ายที่สุดเสรีภาพของปัจเจกบุคคลได้กลายเป็นเสรีภาพที่สร้างพลังให้แก่มนุษยชาติ ในอันที่จะรวมพลังกันเพื่อต่อสู้กับโลกที่ไม่เป็นมิตร โลกที่ไร้พระเจ้า ดังที่เราจะเห็นในเรื่องกาฬวิบัติ (La Peste) ของเขา ... และในวรรณกรรมเรื่องหลัง ๆ ของเขา... ความคิดของเขาเป็นไปในทางสร้างสรรค์ เป็นไปในทางที่จะ “ช่วยจรรโลงให้มนุษยชาติอยู่รอดไปได้”

เจตนา นาควัชร, ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : 277 (เน้นโดยผู้วิจัย)

เราจะเห็นได้ว่างานประพันธ์ของกามุสที่เน้นสัจนิยม อันเป็นความพยายามที่จะแสวงหาเสรีภาพของปัจเจกบุคคลด้วยตนเอง ก็คือความพยายามที่จะแสวงหาความหมายและคุณค่าตามแนวทางของมนุษยศาสตร์นั่นเอง และศิลปวรรณคดีย่อมเป็นประจักษ์พยานของการแสวงหาทางรอดของมนุษยชาติในท่ามกลางปัญหาอันเนื่องมาจากข้อผิดพลาดของมนุษย์

ดังได้กล่าวแล้วว่าอาจารย์เจตนาให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ของศิลปะกับชีวิตมากกว่าจะตั้งคำถามว่า “ศิลปะเพื่ออะไร” ในบทวิจารณ์ศิลปะแขนงอื่น สิ่งนี้ก็ปรากฏอยู่เสมอ คิตคิลปีก็เป็นข้อปองชี้ข้อสำคัญนี้ ดังบทความ “ว่าด้วยเพลงไทยสากล : ข้อคิดจาก ‘วันรำลึกถึงบรมครูผู้ให้กำเนิดวัฒนธรรมด้านดนตรีไทยสากล’” (ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2526) ที่กล่าวว่า

อันที่จริงในด้านของทฤษฎีศิลปะก็เป็นที่ยกเถียงกันอยู่ว่าการที่เราได้ล่วงรู้เบื้องหลังของงาน ได้รู้รายละเอียดที่เกี่ยวกับชีวประวัติของศิลปินนั้น จะทำให้เราวินิจฉัยคุณค่าของตัวงานผิดไปหรือไม่ เราอาจจะนำเอาชีวิตมาทาบตัวงานมากไปหรือไม่ ประเด็นนี้อาจจะไม่มีคำตอบที่ตายตัวในเชิงทฤษฎี แต่รายการ “วันรำลึกถึงบรมครู” จะยืนยันข้อคิดเชิงทฤษฎีที่ว่าชีวิตกับงานสัมพันธ์กัน และความรู้ที่เกี่ยวกับชีวิตของศิลปินอาจจะช่วยให้เราเข้าถึงตัวงานได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นเสียด้วยซ้ำ ภูมิหลังที่เกี่ยวกับงานของ ไพฑูรย์ บุตรขัน จัดได้ว่าเป็นตัวอย่างที่น่าสนใจ ความแข็งแกร่งในทางจิตใจที่เป็นพลังหนุนให้ต่อสู้กับความโหดเหี้ยมของชีวิตดูจะสะท้อนออกมาใน คีตนิพนธ์ที่เต็มไปด้วยความเข้มข้นของอารมณ์และพลังใจที่ว่านั้นก็มาจากความรักที่มีต่อแม่ คงจะไม่เป็นการเสียหายอันใดที่เราจะทราบว่าเพลงเอกเช่น “คำน้ำนม” มีรากฐานที่เป็นอัตชีวประวัติอยู่มาก ในกรณีของ เอื้อ สุนทรสนาน ก็เช่นกัน คำสารภาพของเขาในส่วนที่เกี่ยวกับ นารถ ถาวรบุตร ซึ่ง ชุ่ม ปัญจพรรค นำมาเรียบเรียงไว้ในรูปของ “คำไว้อาลัยครุฑนารถ จาก เอื้อ สุนทรสนาน” เป็นเอกสารประวัติศาสตร์ที่มีค่า มันไม่ใช่คำแก้ตัวของครูเอื้อที่ต้องการจะล้างบาปกับครุฑนารถผู้มีพระคุณ แต่มันเป็นเหมือนคำให้การของครูเอื้อที่ชี้ให้เห็นความเป็นมนุษย์ของเขาเอง ก็ความเป็นมนุษย์นี้ใช่หรือไม่ที่แฝงอยู่ในคิตคิลปีอันยิ่งใหญ่ของเขา รายการนี้มีใช่เป็นกิจกรรมของการประกาศเกียรติคุณของนักบุญ มิใช่เป็นการ “สมมติ” คนให้เป็น “เทพ”...ภาพรวมที่ได้เกี่ยวกับ “บรมครูทั้งแปด” ก็คือว่าท่านเหล่านั้นมีความเป็นมนุษย์อยู่มาก และความอบอุ่นแห่งความเป็นมนุษย์นั่นเองที่ทำให้ผลงานของท่านจับอกจับใจคนมาได้นาน

เจตนา นาควัชระ, ทางอันไม่รู้จบของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2530 : 287-288 (เน้นโดยผู้วิจัย)

การที่กล่าวว่าวิธีการของมนุษยศาสตร์นั้นไม่ใช้การตั้งเกณฑ์ล่วงหน้าก็แสดง “จุดยืน” ของอาจารย์เจตนาว่า จะไม่ตั้งกรอบตายตัวไว้ก่อนที่จะศึกษาวงาน เนื่องจากวิธีการศึกษาและ

เกณฑ์การประเมินคำย่อมาจากประสบการณ์ของทั้งผู้สร้างและผู้รับ (บางคนเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง บางคนเป็นทั้งสองอย่าง แต่ส่วนมากผู้สร้างมักเป็นผู้รับด้วย และวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของบางสังคมบางยุค เช่น ของไทยสมัยก่อนผู้สร้างและผู้รับไม่ได้แยกขาดจากกัน) อาจารย์จึงชี้ว่าความคิดเชิงทฤษฎีในการศึกษาวรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ย่อมพัฒนาขึ้นจากประสบการณ์ดังกล่าวและสร้างขึ้นใหม่ได้เสมอ การสร้างทฤษฎีอาจเป็นอันตรายได้ “ถ้านักทฤษฎีมิได้มีประสบการณ์เพียงพอ หรือมิได้ใส่ใจที่จะค้นหาข้อมูลเชื่อถือได้มาอ้างเป็นหลักฐาน หรือซ้ำร้ายกว่านั้นเป็นผู้มักง่ายมุ่งแต่จะสร้างทฤษฎีขึ้นมาสนุก ๆ โดยไม่คำนึงถึงข้อเท็จจริง” แต่วรรณคดีวิจารณ์ที่มีอคติต่อการใช้ทฤษฎีก็ “เท่ากับเป็นการสกัดกั้นทางก้าวหน้าของวรรณคดีวิจารณ์”⁷⁵

อาจารย์เจตนาได้ชี้ประโยชน์ของการใช้ทฤษฎีและให้ข้อเตือนใจไว้ในข้อเขียนในระยะต่อมาภายหลังที่อาจารย์ได้ทำงานวิจัยเรื่อง **แนวทางการประเมินคุณค่าวรรณคดีในวรรณคดีวิจารณ์ฯ (2525) ดังต่อไปนี้**

“...ทฤษฎีวรรณคดีเป็นประโยชน์ในแง่ที่ช่วยให้ผู้ศึกษาวรรณคดีอ่านหนังสือ ‘แตก’ ยิ่งขึ้น สามารถวิเคราะห์ปัญหาต่าง ๆ ได้ทั้งในทางกว้างและทางลึก วิจารณ์วรรณกรรมได้อย่างมีหลัก ทั้งนี้แหละทั้งนั้นการศึกษาทฤษฎีวรรณคดีจะต้องมิใช่เป็นไปในรูปของ ‘ทฤษฎีเพื่อทฤษฎี’ ดังที่กระทำกันในบาง ‘สำนัก’ ในโลกตะวันตก แต่จะต้องเป็นทฤษฎีที่พร้อมจะรับใช้ตัววรรณกรรม ในบทบรรยายนี้ (ละครเพลงสมัยใหม่ : จุดบรรจบระหว่างประเพณีไทยกับตะวันตก) จะมีการให้ข้อสรุปรวมเชิงทฤษฎีไว้บ้าง ซึ่งมีได้หมายความว่าข้อสรุปที่ว่านี้จะใช้ได้เป็นสูตรสำเร็จในการวิเคราะห์งานทุกเรื่อง ทุกประเภท ทุกยุค ทุกสมัย”

เจตนา นาควัชร, เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 510

อาจารย์เจตนาได้แสดงว่าความคิดทางทฤษฎี จะเป็นประโยชน์ต่อการวิจารณ์เพียงใด นั้นไม่มีคำตอบตายตัว วิจารณ์ญาณของผู้วิจารณ์และคุณภาพของงานวิจารณ์แต่ละชิ้นย่อมจะเป็นเครื่องพิสูจน์ความประสพความสำเร็จของความคิดเชิงทฤษฎีกับการปฏิบัติว่าเข้ากันได้ดีเพียงใด นอกจากนี้ ต้องคำนึงว่าทฤษฎีมีต้นกำเนิดและต้องปรับใช้ให้เหมาะสม

ในแง่ความสัมพันธ์ของรูปแบบและเนื้อหา “ความพอเหมาะพอดี” คงต้องวัดด้วยความประทับใจทางอารมณ์และความคิดที่ลึกซึ้ง ดังที่อาจารย์วิจารณ์ละครเวที “ลอลิลากราช” ว่า “การแสดงครั้งนี้อาจจะสร้างความประทับใจได้ลึกซึ้งกว่านี้ถ้าเล็งวิธีการแสดงแบบเหมือนจริงลงเสียบ้าง” และให้ข้อสรุปว่า

“ลอลิลากราช เป็นบทละครที่สร้างขึ้นใหม่ในแบบแผนของละครพูดไทยสมัยใหม่ที่ยังสังสมบาร์มีมาได้ไม่นานพอ ในแง่นี้ละครแปลที่เล่นกันอยู่มักจะ

ได้เปรียบ ยิ่งถ้าแปลได้ดี เช่น อธิปฐจอมราชัน โอกาสที่จะสร้างความประทับใจย่อมมีอยู่สูงมาก เพราะเป็นบทที่ได้รับการตรวจสอบทั้งที่เป็นละครสำหรับอ่านและสำหรับแสดงมาแล้วเป็นเวลาหลายศตวรรษ ลอติลกราช มุ่งที่จะสร้างความประทับใจด้วยความรุนแรงทางอารมณ์ ซึ่งแสดงออกมาทั้งในรูปของความรุนแรงของเนื้อเรื่องของพฤติกรรมของตัวละคร และของคำพูด สิ่งที่น่าสังเกตเกี่ยวกับวงการแสดงของเราก็คือว่า เราอาจจะสับสนระหว่างความเข้มข้นของอารมณ์กับความรุนแรงของการแสดงออก”

เจตนา นาควัชร, ทางอันไม่รู้จบของวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2530 :153

ก. ความสอดคล้องของความคิดทางทฤษฎีและผลงานวิจารณ์

งานวิจารณ์ของอาจารย์เจตนา สอดคล้องกับข้อเขียนเชิงทฤษฎีของท่านที่ไม่ปิดกั้นการแสวงหาความรู้บนพื้นฐานของความรักศิลปะและความเชื่อมั่นในความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ ที่งานชิ้นเอกของโลกได้แสดงไว้ให้ประจักษ์ทั่วกัน ความยิ่งใหญ่ของมนุษย์นั้นอาจพบได้ในการเผชิญกับปัญหาและความผิดพลาดด้วย “พลังจิตอันห้าวหาญแข็งแกร่ง” อาจารย์อธิบายว่านั่นเป็นเพราะมีอะไรบางอย่างใน “สัญชาตญาณมนุษย์” ซึ่งแฝงอยู่ในตัวนักประพันธ์(และศิลปิน) ทุกคนที่ทำให้เรารู้สึกถึงความเปี่ยมมนุษย์⁷⁶

การศึกษางานศิลปะและงานวิจารณ์ในทัศนะของอาจารย์เจตนา ย่อมไม่ตัดขาดจากการศึกษา ผู้แต่ง และสังคมที่สัมพันธ์กับงานและความคาดหวังของผู้รับ อาจารย์เห็นว่าการรับแรงดลใจมาจากงานศิลปะของตะวันตก “ย่อมไม่เป็นสิ่งเสียหาย” ถ้านำมา “กลั่นกรองและใช้ให้เป็นประโยชน์ในการสร้างสรรค์ใหม่”⁷⁷ ในส่วนของผู้สร้างศิลปะนั้น อาจารย์เห็นว่าการปรับให้ “สิ่งใหม่” จากวัฒนธรรมอื่นในการสร้างสรรค์ใหม่ ย่อมต้องอาศัยรากอันแข็งแรงของวัฒนธรรมไทย ดังที่อาจารย์กล่าวชื่นชมเพลงสุนทราภรณ์ที่มีความไพเราะของท่านเองอย่างโดดเด่นว่า

“...แม้ว่าตัวคีตกวีจะแต่งเพลงเหล่านี้ขึ้นตามหลักการดนตรีตะวันตกเพื่อใช้บรรเลงด้วยเครื่องดนตรีของตะวันตก เราก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าคีตนิพนธ์เหล่านี้เป็นเพลงไทย มีท่วงทำนองที่มีลักษณะเฉพาะ หาใช่เป็นการลอกเลียนเพลงฝรั่งมาใส่เนื้อไทย ดังที่นักดนตรีมักง่ายบางจำพวกนิยมทำกันอยู่ในปัจจุบัน...”

เล่มเดิม : 255

ผู้สร้างงานศิลปะที่มีความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งย่อม “ประสานอัจฉริยภาพของตะวันตกกับตะวันออกเข้าด้วยกันได้” ดังที่ “เพลงแทงโกของสุนทราภรณ์ เป็นตัวอย่างของการเอาชนะช่องว่างทางวัฒนธรรมได้อย่างน่าทึ่ง และเป็นเครื่องแสดงว่าคีตกวีได้ “แปรประสมการณ์ที่กว้างและลึกออกมาเป็นงานสร้างสรรค์ของตนเอง” นอกจากนี้ เมื่อพิจารณางานที่เป็นศิลปะร่วม

ก็อาจเห็นได้ว่า งานเช่นบทเพลงที่ต้องประสานความสามารถทางจิตศิลป์และวรรณศิลป์เข้าด้วยกัน ต้องอาศัยอัจฉริยภาพทั้งสองด้าน ที่ “สองทางแก่กัน” ดังที่อาจารย์ได้ ชี้ว่า ครูเอื้อสุนทรศานานั้น “ถ้าไม่ได้เพื่อนร่วมงานเช่น เวส สุนทรจามร สรี ยงยุทธ หรือ คีติ คีตากร ตลอดจนผู้แต่งคำร้องที่มีความสามารถเยี่ยงกวี เช่น แก้ว อัจฉริยะกุล หรือ สุรัฐ พุกกะเวส ครูเอื้อจะมาได้ไกลถึงเพียงนี้เชียวหรือ”⁷⁸

เนื่องจากงานศิลปะเป็นผลงานสร้างสรรค์ของมนุษย์ ซึ่งเป็นตัวแทนของมนุษย์⁷⁹ ศิลปินผู้แสดงย่อมต้องตีความงานที่ตนจะต้องแสดงด้วยความรู้และความรู้สึกที่ลึกซึ้งที่จะเข้าถึงงานของอดีตในขณะที่ยังรักษาความเป็นตัวของตัวเองไว้ได้ อาจารย์ยังได้ชี้แนะว่าการประสานความสำนึกในอดีตกับปัจจุบันได้อย่างกลมกลืนในการตีความของผู้ขับร้องนั้น ขึ้นอยู่กับทั้งสัญชาตญาณและ “การแสวงหาความรู้ความเข้าใจ” ในศิลปกรรมของอดีตด้วย และการศึกษา นั้นย่อมต้องกินความถึง “ความสัมพันธ์ระหว่างจิตศิลป์กับสังคม”⁸⁰ ซึ่งแน่นอนว่าอาจใช้ในการศึกษาศิลปะแขนงอื่นได้เช่นเดียวกัน

1.2.3 การศึกษาแนวคิดและวิธีคิดของคนไทยกับงานศิลปะ

ถึงแม้อาจารย์เจตนาเชื่อว่ามนุษยศาสตร์มุ่งค้นหาเอกลักษณ์ของประสบการณ์⁸¹ แต่ก็เชื่อดด้วยว่ามนุษย์มีประสบการณ์ร่วม และงานศิลปะมีลักษณะสากลอยู่ด้วย ในฐานะที่เติบโตขึ้นมาในวัฒนธรรมไทย อาจารย์ย่อมไม่พึงใจในข้อสรุปที่ว่า คนไทยไม่มีแนวคิดเชิงสุนทรียศาสตร์ เพียงเพราะไม่มีหลักฐานการศึกษาค้นคว้าของคนไทยในด้านนี้เทียบเท่าผลงานของตะวันตก ทั้งนี้ ความคิดเกี่ยวกับสุนทรียศาสตร์ของไทยที่ “แฝงอยู่ในตัวงานศิลปะและแสดงออกมาในรูปของประสบการณ์” ย่อมจะเป็นเครื่องบ่งชี้ได้ว่าคนไทยก็มีความคิดเชิงสุนทรียศาสตร์อย่างลึกซึ้งเหมือนกัน

ในหัวข้อนี้จะได้พิจารณาข้อเสนอและการวิเคราะห์วิจารณ์ของอาจารย์เจตนาเกี่ยวกับประเด็นนี้ใน “ข้อสังเกตว่าด้วยแนวคิดและวิธีคิดของคนไทยจากหลักฐานทางวรรณคดี”⁸² โดยจะหยิบยกประเด็นสำคัญ ๆ มาอภิปราย

อาจารย์ได้เสนอในกรณีศึกษาพระราชนิพนธ์อิเหนาในส่วนการวาดภาพบุษบาและปฏิกิริยาทางอารมณ์ของผู้วาดและผู้รับว่า ความคิดของคนไทยเกี่ยวกับการสร้างและการรับงานศิลปะมีส่วนพ้องกับความคิดตะวันตกดังนี้

1) ผู้สร้างงาน (ศิลปิน) เมื่อได้รับประสบการณ์ทางอารมณ์ต้องควบคุมตัวเองไม่ให้เคลิ้มไปกับอารมณ์นั้น หรือเรียกว่า “ครองสติได้อย่างมั่นคง” จึงจะสร้างงานศิลปะได้ดี เพราะไม่ได้ตกเป็น “ทาสของความรู้สึก”

2) การสร้างงานไม่จำเป็นต้องกระทำขึ้นทันทีที่ได้รับประสบการณ์ อาจใช้การพินิจแล้วสร้างงานจากจินตนาการที่มีพื้นฐานจากประสบการณ์จริง แล้วสร้างผลกระทบทางอารมณ์แก่ผู้รับได้

3) ผู้สร้างงานอาจทำให้ผลงานศิลปะมีคุณค่าทางสุนทรียะ ก่อผลทางสุนทรียะแก่ผู้รับ โดยนำโลกแห่งความจริงมาสร้างใหม่ และให้มีอิทธิพลสูงกว่าความจริงได้

4) ผู้สร้างงานที่มีความสามารถย่อมเล็งเห็นความงาม (ของบุคคลหรือสิ่งใด) ลึกกว่าระดับผิว จึงไม่มุ่งแต่จะถ่ายทอดเฉพาะความจริงเท่าที่ตาเห็น ภาพบุษบาเมื่อยังไม่ผัดพักตร์ ทรงเครื่อง จึงไม่ด้อยกว่าเมื่อทรงเครื่องแล้ว

5) ผู้รับงานศิลปะมีปฏิกิริยาทางอารมณ์แตกต่างกันไปตามวุฒิภาวะความแข็งแกร่งภายใน ที่สอดคล้องกับบทบาทและสถานะในเรื่อง (เปรียบปฏิกิริยาของจรกากับวิหยาสะก้าเมื่อได้พบภาพเขียนของบุษบา)

6) ความงามในโลกแห่งความเป็นจริงที่มากกระทบอารมณ์เป็นความประทับใจ อาจทำให้เกิดการแสดงออกที่เป็นการสื่อสารและสร้างสรรค์งานศิลปะต่อไปอีกได้ เช่นกรณีที่อึเหนา เมื่อพบองค์จริงของบุษบาแล้วหลงขับขึ้น

ผลการศึกษาดังกล่าว น่าจะแสดงว่าความคิดทางสุนทรียศาสตร์ของคนไทยมาจากประสบการณ์และข้อสังเกตในประสบการณ์ของผู้สร้างงานเอง หมายความว่าความคิดเชิงทฤษฎีที่ประมวลได้นั้นอยู่ในประสบการณ์ของคนไทยและอยู่ในกระบวนการสร้างและรับงานศิลปะ ในวิถีชีวิตของคนไทยที่สั่งสมต่อเนื่องกันมานานแล้ว

อาจารย์เจตนายังชี้ว่าสุนทรียศาสตร์ของไทยมีส่วนสัมพันธ์กับขนบทางวรรณศิลป์และบริบทของวัฒนธรรม ดังกรณีที่ผู้แต่งเสภาขุนช้างขุนแผนซึ่งเป็นวรรณกรรมเพื่อการแสดง ต้องแสดงความงามของบทประพันธ์ด้วยความสามารถในการปรับเปลี่ยนอารมณ์อันหลากหลายให้เข้ากันได้ด้วยความชัดเจน ดังที่อาจารย์ได้ตั้งเป็นศัพท์ว่า “สุนทรียศาสตร์ของความไม่ต่อเนื่อง” (aesthetics of discontinuity) คำอธิบายนี้ได้แก้ไขการประเมินว่า บทเสภาเรื่องนี้ไร้เอกภาพ หรือมีความต้อยทางเอกภาพ ดังที่อาจารย์เคยเข้าใจมาก่อน⁸³

น่าสนใจว่าการศึกษาความคิดโดยใช้ข้อมูลจากวรรณคดี ไม่อาจกระทำด้วยการละเลยรูปแบบได้ อาจารย์ได้ชี้ว่าอุปมาอุปไมยในเพลงไทยเช่นเพลงสุนทราภรณ์และกวีนิพนธ์ไทยสมัยก่อน น่าจะบ่งบอกวิถีคิดของคนไทยว่าซับซ้อนและสื่อความหมายซ่อนเร้นไว้เพื่อกระตุ้นการขบคิด โดยมองออกไปนอกตัวมนุษย์ คือมองไปที่ธรรมชาติ เพื่อให้ย้อนกลับมาคิดถึงชีวิตอีกต่อหนึ่ง สิ่งนี้ได้ขาดหายไปจากงานกวีนิพนธ์ของคนสมัยใหม่ ซึ่งเขาจริงเขาจังจนขาดอารมณ์ขัน (และความเมตตาและวุฒิภาวะ - หากโยงกับความคิดของอาจารย์เจตนาที่วิเคราะห์ไว้ในตอนต้น) เราจึงเห็นได้ว่าอาจารย์เจตนาฝากความหวังไว้ว่า ทางรอดของมนุษยชาติ คือการให้ความสำคัญต่อมนุษยศาสตร์ และการวิจารณ์ศิลปวรรณคดี ย่อมเป็น “เสาหลัก” อันสำคัญใน “ศาสตร์” นี้ ที่จะโยงไปสู่ความรู้ความเข้าใจอันลึกซึ้งในความจริงและคุณค่าที่พึงจะรักษาให้ดำรงอยู่และสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ อาจารย์เจตนาได้ชี้ว่า เราจำเป็นต้องกระทำสิ่งที่ยากยิ่งคือ “การสกัดเอาความคิดที่มีคุณค่าจากขุมทรัพย์ทางวรรณกรรมที่สั่งสมมาหลายศตวรรษ เพื่อมาส่องทางไปสู่อนาคต”

ท้ายบทความที่วิเคราะห์วิถีคิดของคนไทย อาจารย์ได้แสดงความเชื่อว่า

“บทความนี้อาจจะให้ความสำคัญต่อวรรณกรรมมรดกอยู่มาก ทั้งนี้เพราะผู้บรรยายเชื่อว่าสามัญสำนึกที่ดี อารมณ์ขันที่ดี การหลีกเลี่ยงจากอัตตาก็ดี ความผูกพันกับโลกและธรรมชาติก็ดี ความหมกมุ่นอยู่กับปัญหาปรัชญาก็ดี การยึดทางสายกลางก็ดี สิ่งเหล่านี้น่าที่จะเป็นทางรอดมากกว่าทางที่จะนำไปสู่ killing field ครั้งที่สี่”

เจตนา นาควัชระ, “ข้อสังเกตว่าด้วยแนวคิดและวิธีคิดของคนไทยจากหลักฐานทางวรรณคดี”, 2539 (เน้นโดยผู้วิจัย)

วิกฤตเศรษฐกิจในปัจจุบันได้ฟ้องอย่างชัดเจนแล้วว่า มีวิกฤตการณ์ทางวัฒนธรรมเป็นสาเหตุ ในขณะที่คนบนยอดปิระมิดยังคิดว่าภาวะสุขสบายพึงเพื่อจะกลับมาอีกในไม่ช้านักมนุษยศาสตร์คนสำคัญอีกท่านหนึ่งได้ชี้ว่า

“เมื่อความโลภเข้าบังตาจนมืดมิด เราก็ขาดเมตตาต่อกัน... แนวทางการพัฒนาที่ทอดทิ้งคนส่วนใหญ่ซึ่งอยู่ในอาชีพเกษตรกรรม... ความไร้เมตตาทำให้เราเห็นคนเป็นเพียง ‘แรงงาน’ เพียงอย่างเดียว...”

นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พรปีใหม่” มติชน, (2 ม.ค.2541) : 8

การสูญเสียคุณธรรมคือความเมตตาไปจากสังคมไทยในยุคบริโภคนิยม และยึดถือเอาอัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างจอมปลอมเป็นคุณค่า ยากจะเยียวยาแก้ไขได้ นอกจากด้วยปัญญาที่เล็งเห็นสาเหตุของปัญหาแล้ว ย่อมต้องกระทำด้วยการปลุกความเห็นอกเห็นใจกัน วรรณกรรมมรดกที่สร้างความเข้มข้นทางอารมณ์ให้เห็นความยิ่งใหญ่ของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ด้วยการอุทิศสละตนต่อสู้กับสัญชาตญาณชั่วร้ายของมนุษย์ซึ่งอยู่ภายในตนเองด้วย เช่นมหาวงศ์สันดรชาดก เป็นสิ่งที่อาจ “ลับความเจ็บปวดของความเห็นอกเห็นใจทางอารมณ์” ของคนยุคใหม่ที่ตกอยู่ในความคับขันได้ “การประเมินใหม่” ซึ่งชี้ความหมายแก่ยุคใหม่ให้เห็นคุณค่าของการให้ด้วยเมตตาที่ขจัดความโลภอันเป็นเครื่องค้ำจุนสังคมไทยมาแต่ดั้งเดิมนั้น เป็นสิ่งที่นักวิจารณ์กระทำได้เป็นอย่างดีและควรจะทำให้มากขึ้น

ความสำนึกในคุณค่าของมรดกทางวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ในรากของวัฒนธรรมไทย คงไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นมาโดยไร้เหตุผล แม้ได้ผ่านการขบคิดมาอย่างถี่ถ้วน อาจารย์ก็ยังเปิดทางให้แก่การโต้แย้งอย่างเปิดกว้าง และต่อต้านการด่วนสรุปอย่างผลิผลาม เช่นความคิดว่าคนไทยไม่มีปรัชญาและไม่สนใจปรัชญา อาจารย์ได้ตั้งคำถามว่า “ถ้าคนไทยมิใช่นักคิดที่มองปัญหาเชิงปรัชญาอย่างต่อเนื่องกันมาเป็นเวลานาน กวีอย่างอังคาร กัลยาณพงศ์ จะเกิดขึ้นได้อย่างไร”⁸⁴

1.3 สรุป

กล่าวได้ว่าอาจารย์เจตนาได้ทุ่มเทสติปัญญา และอุทิศเวลาให้แก่การศึกษาวรรณคดีและศิลปะ การบ่มเพาะในการศึกษาทั้งนอกระบบและในระบบทำให้ท่านเห็นตระหนักในคุณค่า

ของศิลปะหลากหลายสาขาที่ดำรงอยู่ในวิถีชีวิต การเปิดรับประสบการณ์อันหลากหลาย พร้อมกับการครุ่นคิดไตร่ตรองอย่างเอาใจจริงเอาใจจังและระมัดระวัง ทำให้ข้อเขียนและคำบรรยายของอาจารย์มีเหตุผลหนักแน่นและท้าทายการขบคิดของผู้กระหายใคร่รู้ ซึ่งแม้อาจมีปริมาณไม่มากนัก และยังไม่ได้ขยายสู่มหาชนในวงกว้าง (โดยเฉพาะเมื่อมีความถดถอยทางวัฒนธรรม เพราะการรุกรายของบริโภคนิยมและชนนิยม) แต่ผู้ศึกษางานของอาจารย์เจตนาอย่ามองเล็งเห็นว่าอาจารย์ยังมีความหวังอยู่เสมอว่าสัญชาตญาณใฝ่ดีของมนุษย์จะได้รับแรงกระตุ้นให้แข็งแกร่งขึ้นได้ด้วย “ความตื่นทางปัญญา” และ “ความอ่อนไหวทางอารมณ์” แน่แน่นอนว่าแรงกระตุ้นอันสำคัญส่วนหนึ่งก็มาจากศิลปวรรณคดี และการศึกษาสิ่งนี้อย่างพากเพียรของ “ผู้รักสมัครเล่น” ซึ่งคงจะต้องผินักกำลังกัน

ความหวังของอาจารย์เจตนามีเหตุผลมาจากความเชื่อที่ได้เติบโตขึ้นมาในสังคมและวัฒนธรรมไทย ที่ชาวบ้านคือผู้สร้างและรับงานศิลปะและม้งานศิลปะเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญของชีวิต ความเชื่อของอาจารย์ได้รับการพิสูจน์จากการวิเคราะห์ประสบการณ์ของตนเอง และได้ขยายมากขึ้น หนักแน่นขึ้นเมื่อได้ขยายออกไปรับประสบการณ์จากตะวันตก แล้วโยกกลับมาศึกษาวัฒนธรรมในแผ่นดินแม่อีกทีหนึ่ง ในเวลาเดียวกันก็ได้วิพากษ์วิจารณ์แนวคิดของตะวันตกด้วยความพินิจพิจารณาอย่างต่อเนื่อง

ผู้วิจัยจะขอจัดแนวคิดสำคัญของอาจารย์เป็น 5 ประการ คือ

1) การแสวงหาสมบัติร่วมของมนุษยชาติ ศิลปวรรณคดีเป็นสมบัติร่วมของมนุษยชาติ เป็นสิ่งสร้างสรรค์ที่เป็นตัวแทนของมนุษย์ สร้างขึ้นด้วยความสำนึกในคุณค่าของผู้สร้างที่ไม่ห่างไกลจากความสำนึกของผู้รับ ความเป็นสากลของศิลปวรรณคดีจึงสร้างความตระหนักในคุณค่าของความเป็นมนุษย์ได้โดยข้อจำกัดทางวัฒนธรรมที่เป็นอุปสรรค หรือสร้าง “ความเป็นอื่น” ระหว่างผู้รับกับผู้สร้างนั้นจะสามารถจัดหรือลดทอนลงได้ด้วยกระบวนการศึกษาทั้งเชิงปรนัยและอัตนัย

2) วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ การศึกษาและวิจารณ์ศิลปวรรณคดีย่อมอยู่บนพื้นฐานของความรักและความรู้ อีกทั้งความเที่ยงธรรม และความกล้าแข็งจริยธรรม กิจกรรมการวิจารณ์เป็นสิ่งที่ต้องกระทำอย่างพากเพียรหาญกล้า และต่อเนื่องกันในวิถีชีวิตที่เรียกว่า “วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์” ซึ่งควรเป็นวิถีชีวิตของปัจเจกบุคคลและสังคม และควรต้องกระทำด้วยความลุ่มลึกของสติปัญญาและอารมณ์ความรู้สึกไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน จึงจะสามารถขุดค้น “ความแข็งแกร่งทางจริยธรรม” จากศิลปวรรณคดีซึ่งเป็น “ขุมทรัพย์ทางปัญญา” ออกมาเป็น “เครื่องยึดเหนี่ยว” ของจิตใจได้

3) ผู้รักสมัครเล่น ผู้ศึกษาศิลปวรรณคดีไม่จำเป็นต้องเป็นผู้รู้ในระบบการศึกษาเท่านั้น แต่อาจเป็น “ผู้รักสมัครเล่น” ที่มีความรักอย่างแท้จริง จึงเป็นผู้ชวนหาความรู้อย่างไม่ผลีผลามและตรวจสอบอยู่เสมอ

4) การเปิดรับประสบการณ์และวิธีการศึกษาอย่างไม่ตายตัว วิธีการศึกษามีข้อสำคัญที่สุดที่จะบดบังจุดหมายปลายทางของการศึกษา(และวิจารณ์) วิธีการศึกษามีได้หลากหลายตามประสบการณ์และสติปัญญาของมนุษย์

5) ความสัมพันธ์ของศิลปะกับชีวิตและสังคม ความสัมพันธ์ของศิลปะวรรณคดีกับชีวิตเป็นความสัมพันธ์ที่เสริมสร้างปัญญา ทั้งนี้ต้องอาศัยการศึกษาทั้งผู้แต่ง ตัวงาน และผู้รับ และบริบทของทั้ง 3 สิ่งนี้ให้เห็นความเชื่อมโยงเกาะเกี่ยวกัน ดังที่ความรับผิดชอบของผู้แต่งที่จะแสดงแก่นแท้ของสังคมและความจริงของชีวิตอย่างชัดเจน อาจเป็นแสงสว่างทางปัญญาของยุคสมัย และชี้แสดงรากทางวัฒนธรรมที่ยิ่งใหญ่ของสังคมนั้นด้วย รวมทั้งบ่งบอกความสัมพันธ์ของความคิดและงานสร้างสรรค์ระหว่างวัฒนธรรมจากต่างถิ่นที่กระทบถึงกัน

ขอยกวาทีของอาจารย์เจตนาเองในปาฐกถา “วรรณคดีศึกษาและอุดมศึกษา” ซึ่งแปลจาก ASAIHL Lecture of the Year (ตีพิมพ์ครั้งแรกปี 2526) มาต่อท้ายข้อสรุปนี้

“...วัฒนธรรมของเราเป็นวัฒนธรรมของสื่ออันหลากหลาย (multi-media) มาแต่ไหนแต่ไรแล้ว จะแตกต่างไปก็ตรงที่ว่าสื่อทั้งหลายในบริบทของเรา (ในอดีต) มิได้เป็นไปในรูปของเครื่องมือที่ทำหน้าที่เป็นตัวกลาง แต่เป็นเรื่องของพลังอันมีชีวิตชีวาของการที่มนุษย์สัมผัสมนุษย์ ในโลกปัจจุบันสื่อทั้งหลายกลายลักษณะไปเป็นรูปธรรมมากขึ้นทุกที และจุดจบของแนวโน้มเช่นนี้ก็คือการทำลายมนุษย์ และการทำลายบุคลิกภาพของมนุษย์...”

เจตนา นาควัชระ, เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 274

อาจารย์เจตนาได้แสดงให้เห็นด้วยงานของท่านว่างานวิจารณ์เป็นกิจกรรมทางปัญญาที่สัมพันธ์กับชีวิตและความจริงในสังคม ความคิดทางทฤษฎีที่ไม่ได้รับใช้การศึกษางานสร้างสรรค์ที่เป็นตัวแทนของมนุษย์ก็ดี งานสร้างสรรค์ที่ทำลายมนุษย์และบุคลิกภาพของมนุษย์ เพราะไม่ได้คำนึงมนุษย์ให้สัมผัสกับมนุษย์ก็ดี ล้วนแล้วแต่ต้องได้รับการตรวจสอบ กล่าวได้ว่าความต่อเนื่องแห่งการพิจารณาที่อาจารย์รับช่วงจากนักวิชาการรุ่นบุกเบิกในประเทศไทย ในประเด็นสำคัญคือความเป็นสากลของวรรณคดีและศิลปะก็ดี ความสัมพันธ์ของวรรณคดีกับชีวิตก็ดี ทางสายกลางในการศึกษาก็ดี ความประสานของคุณค่าทางสุนทรีย์และคุณค่าทางปัญญา อีกทั้งความซับซ้อนของภารกิจของวรรณคดีและศิลปะที่ต้องพิจารณาเชื่อมโยงกับความเข้าใจในธรรมชาติของสิ่งนี้ก็ดี ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่อาจารย์ได้กระทำให้ชัดเจนยิ่งขึ้นและเข้มข้นซับซ้อนยิ่งขึ้น ที่ว่าชัดเจนยิ่งขึ้นนี้มิได้หมายความว่ากระทำให้เข้าใจง่ายโดยละเอียดข้อเท็จจริง ดังนั้นอาจกล่าวว่างานเขียนและบทบรรยายของอาจารย์เป็นสิ่งที่ยากในตัวเองเพราะความซับซ้อนของความคิดที่ยังอยู่กับความซับซ้อนของความจริง คือตัวงานสร้างสรรค์ และคุณค่า ที่สัมพันธ์กับการดำรงอยู่ในวิถีชีวิตของมนุษย์ งานของอาจารย์จึงไม่เหมาะสำหรับ “ผู้เริ่มเรียนรู้” ที่ไม่เคยมีพื้นความรู้ความเข้าใจในสิ่งเหล่านี้มาดีพอสมควร แต่มิได้หมายความว่าต้องเป็นผู้หาความรู้จากการเรียนในระบบเท่านั้น

สิ่งที่จะเว้นไม่กล่าวไม่ได้ในที่นี้ก็คือ ความเข้มข้นในงานของอาจารย์ที่ขยายจากงานของนักวิชาการรุ่นบุกเบิกได้เกิดขึ้นเพราะการเปิดรับประสบการณ์อย่างกว้างขวางของท่าน และประสบการณ์ที่สำคัญส่วนหนึ่งก็คือ ประสบการณ์ในการเป็น “ครู” ในระดับอุดมศึกษา และได้รับแรงกระตุ้นจากความรู้และความสามารถของคนหนุ่มสาว ในกระบวนการมนุษย์สัมผัสกันด้วยปัญญา ดังที่อาจารย์ให้สัมภาษณ์ไว้ตั้งแต่ปี 2520 ว่า

“ในชีวิตการเป็นครู ผมเพิ่งพบเด็กคนหนึ่งหรือสองคน ที่ตอบคำถามที่ผมตั้งไป ชนิดที่ผมเชื่อว่า ผมตอบเองก็ตอบไม่ได้ขนาดนั้น และเขาไม่ประสบความสำเร็จในการเรียนตามหลักสูตรเลย แต่เขาสามารถที่จะตอบคำถามของผม สามารถให้ความคิดเกี่ยวกับวรรณคดีที่ผมให้ไปอ่านโดยผมไม่ได้บอกอะไรเลย ให้ความคิดที่มันมีความลึกซึ้งเสียจนผมเองยังนึกไม่ถึง...”

“คุยกับเจตนา นาควัชร”, โลกหนังสือ 1, 1 (ต.ค.20) : 94

เมื่อเวลาล่วงมา 20 ปี อาจารย์ก็ยังคงมีความหวังในคนหนุ่มสาวอยู่ และคุณค่าของศิลปวรรณคดีและความเชื่อในสัญชาตญาณใฝ่ดีของมนุษย์นี้เองคือที่มาของความหวังของอาจารย์ แม้เห็นว่าคนหนุ่มสาวยุคนี้ “ไม่มีอุดมคติ” แต่อาจารย์ก็กล่าวไว้ในการให้สัมภาษณ์ว่า เราสร้างอุดมคติขึ้นใหม่ได้ “โดยการเรียนวรรณคดี” คือ

“...กลับไปหาไปอ่านงานของคน ไปสัมผัสกับงานของคนที่เขาคิดอะไรลึกซึ้ง กลับไปดูผลงานของคนที่เขาสร้างอะไรขึ้นมาด้วยอุดมคติจริง ๆ ด้วยการทุ่มเทชีวิตทั้งชีวิตเพื่อจะสร้างงานอะไรที่มันเป็นแก่น เป็นงานที่ชี้ให้เห็นถึงความสามารถของมนุษย์ สร้างงานที่มันปลุกสัญชาตญาณใฝ่ดีในตัวมนุษย์ มีเยอะเยอะไป สิ่งเหล่านี้ ของไทยก็มีเยอะเยอะไป เราเคยคิดกันขึ้นมาใหม่ ผมว่าในเรื่องเหล่านี้มันต้องรณรงค์...”

“บทสัมภาษณ์ ศ.ดร.เจตนา นาควัชร” เทรนต์แมน. 5, 49 (ก.ย.2539) : 101

อาจารย์เจตนาได้กล่าวไว้ตั้งแต่ปี 2523 ว่า

“...ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์ เป็นหนทางที่ยืดยาวและเต็มไปด้วยขวากหนาม ผู้ที่พร้อมจะรับการท้าทายให้เดินไปบนทางเส้นนี้คงจะต้องมีหลักบางประการที่จะต้องยึดเหนี่ยว ซึ่งในท้ายที่สุดแล้วอาจจะไม่แตกต่างจากแนวทางของจริยธรรมเท่าใดนัก”

เจตนา นาควัชร, ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์, 2524 : คำนำ

อาจารย์ได้พิสูจน์ให้ประจักษ์ว่า ในเวลาร่วม 30 ปี การรับการท้าทายดังกล่าวข้างต้น โดยกระทำความเพียรให้เต็ม หรือที่เรียกว่าบำเพ็ญความวิริยะบนเส้นทางของจริยธรรม ไม่ใช่

คำโตของรศาคุ้ย ข้อที่เรายังไม่อาจหาข้อสรุปได้อย่างแน่ชัดก็คือ เหตุใดเส้นทางแห่งวัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์จึงมีผู้ร่วม “เดินการกุศล” น้อยเกินไป หรือจะเป็นด้วยยุคแห่งข่าวสารข้อมูลกลายเป็นยุคที่คนด้านชาต่อข้อมูล ขาดจินตนาการ พอใจกับคำตอบสำเร็จรูป ไร้อุดมคติ และอาจถึงขั้นหัวเราะเยาะความใฝ่ฝันถึงยูโทเปีย ดังที่มีผู้อภิปรายว่า

“ปัญหาของยูโทเปีย...ไม่ใช่อยู่ตรงมันไม่มีจริง แต่อยู่ตรงผู้คนเลิกเชื่อมั่นต่างหาก

เพราะสังคมที่เลิกเชื่อยูโทเปียยอมขาดอุปกรณ์ทางความคิดขั้นสำคัญ อับจนจินตนาการและความใฝ่ฝัน มองไม่เห็นทางเลือกอื่นนอกจากระบบที่เป็นอยู่

ไม่เชื่อว่าจะเปลี่ยนแปลงระบบได้ เสื่อมศรัทธาในเพื่อนมนุษย์ มองโลกในแง่ร้าย...

ต่างคนต่างล่าซึ่งกันและกัน เป็นเหยื่อตามความจำเป็นของระบบ และพร้อมกับสยบศิโรราบยอมเป็นเหยื่อของระบบไปด้วยกันโดยคุณนี้”

เกษียร เตชะพีระ. “สังคมยูโทเปีย” มติชน. (30 เม.ย.41) : 6

สิ่งที่เราพอจะกระทำได้ก็คือการร่วมกันตั้งความหวังเพื่อจะปฏิบัติ การขจัดความเชื่ออันเป็นมายาคติ และการสร้างสรรค์ความใฝ่ฝันที่นำทางไปสู่สัจจะย่อมต้องดำเนินควบคู่กันไปบนเส้นทางแห่งวัฒนธรรมการวิจารณ์ และ “ผู้ที่พร้อมจะรับการท้าทายให้เดินบนทางเส้นนี้” ย่อมพร้อมที่จะพิทักษ์หลักยึดเหนี่ยวของตน มิใช่เพื่อลาภ ยศ สรรเสริญใด ๆ แต่ด้วยความรับผิดชอบต่อการกิจในฐานะมนุษย์ที่จะทำการงานของตนด้วยความเพ่งพินิจด้วยปัญญา ด้วยหัวใจแห่งความรัก คือรักวิชา รักงานสร้างสรรค์ รักคุณค่าของความเป็นมนุษย์ และรักเพื่อนมนุษย์ ดังที่อาจารย์เจตนาได้ชี้ให้เห็นและแสดงให้เห็นประจักษ์ด้วยการลงมือกระทำอย่างไม่หยุดยั้ง

2. ความคิดและผลงานด้านวรรณคดีเปรียบเทียบ

สดชื่น ชัยประสาธน์

หัวข้อนี้แบ่งเป็นประเด็นย่อย ดังนี้คือ

2.1 ผลงานวิจัย

2.2 ความคิดเชิงทฤษฎีกับวรรณคดีเปรียบเทียบ

2.3 ผลงานวิจารณ์ด้านวรรณคดีเปรียบเทียบ

2.4 สรุป

ผู้วิจัยขอเสนอการวิเคราะห์ผลงานวิจัยด้านวรรณคดีเปรียบเทียบของศาสตราจารย์ เจตนา นาควัชระ ก่อนที่จะเสนอความคิดเชิงทฤษฎี เนื่องจากเห็นว่าในกรณีของนักวิชาการผู้นี้ ความคิดเชิงทฤษฎีได้อาศัยกระบวนการวิจัยเป็นรากฐานส่วนหนึ่ง จึงน่าจะศึกษาผลงานวิจัยเสียก่อน

2.1 ผลงานวิจัย

บทวิเคราะห์ส่วนนี้มุ่งศึกษาผลงานวิจัยหลักของ ศาสตราจารย์ ดร. เจตนา นาควัชระ 3 เรื่อง ในสาขาวรรณคดีเปรียบเทียบ ซึ่งเป็นสาขาที่ท่านเชี่ยวชาญเป็นพิเศษ อันได้แก่ *August Wilhelm Schlegel in Frankreich*, แนวทางการประเมินคุณค่าวรรณคดีในวรรณคดีวิจารณ์เยอรมัน ฝรั่งเศส และอังกฤษ-อเมริกันในศตวรรษที่ 20 และ *Brecht and France* ทั้งนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงผลงานอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับงานวิจัย 3 เรื่องนี้ด้วย เพื่อให้เห็นที่มาที่ไปและภาพรวมของงานวิจัยชัดเจนขึ้น

วิธีการศึกษาจะแบ่งออกเป็น 3 ตอน โดยแบ่งตามรายชื่อผลงานวิจัยหลัก ในแต่ละตอนจะประกอบด้วยการวิเคราะห์ประเด็นสำคัญๆของการวิจัย โดยจะเน้นที่วิธีตั้งโจทย์หรือปัญหาวิธีการทำวิจัยและผลที่ได้รับจากการวิจัย และจะปิดท้ายด้วยการตั้งข้อสังเกต ทั้งนี้ผู้วิจัยจะขอคัดข้อความจากรายงานการวิจัยของอาจารย์เจตนาเอง หรือยกทัศนะวิจารณ์ของนักวิชาการอื่น มาสาธิตประกอบด้วย เพื่อให้การศึกษามีความชัดเจนเป็นรูปธรรม และมีน้ำหนักยิ่งขึ้น

2.1.1 August Wilhelm Schlegel in Frankreich : Sein Anteil an der französischen Literaturkritik 1807-1835 (อาอูสท์ วิลเฮล์ม ชเลเกลในฝรั่งเศส : บทบาทของเขาที่มีต่อวรรณคดีวิจารณ์ฝรั่งเศส ค.ศ.1807-1835) Tübingen : Max Niemeyer, 1966, 362 p.

เนื่องจากผลงานวิจัยเล่มแรกของอาจารย์เจตนาเป็นวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอก ที่เขียนเป็นภาษาเยอรมันทั้งเล่ม ผู้วิจัยซึ่งไม่สันทัดในภาษานี้จึงจำเป็นต้องหาความรู้จากข้อเขียนของอาจารย์เจตนาที่เผยแพร่ไว้ในที่ต่าง ๆ บ้าง จากการซักถามขอคำอธิบายจากตัวอาจารย์เองบ้าง และศึกษาจากข้อเขียนหรือทัศนะวิจารณ์ของนักวิชาการชาวต่างประเทศที่พิมพ์เผยแพร่

ในวารสาร หนังสือต่าง ๆ บ้าง (ในส่วนที่เป็นภาษาเยอรมัน รองหัวหน้าโครงการได้กรุณาช่วยสรุปให้) ผู้วิจัยจะทำหน้าที่เพียงขยายความหรือตั้งข้อสังเกตบางประการเท่านั้น

อาจารย์เจตนาได้สรุปสาระของงานวิจัยเรื่อง เอากุสต์ วิลเฮล์ม ชเลเกล ในฝรั่งเศสฯ ในภาคผนวกของบทความเรื่อง “ทิศทางของการศึกษาวรรณคดีเปรียบเทียบ” ไว้ดังนี้

“งานเขียนชิ้นนี้เป็นหนังสือเล่ม เขียนเป็นภาษาเยอรมันและตีพิมพ์เผยแพร่ในเยอรมนีเป็นวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอก สาขาวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ อาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์คือ ศาสตราจารย์ Kurt Wais เป็นหัวข้อเกี่ยวกับบทบาทของนักประพันธ์และนักวิจารณ์ชาวเยอรมัน ชื่อ August Wilhelm Schlegel ที่มีต่อพัฒนาการของการวิจารณ์ในประเทศฝรั่งเศสในยุคโรแมนติก วิธีการที่ใช้ในการศึกษาเรียกได้ว่าเป็นวิธีการแบบ ‘สำนักฝรั่งเศส’ มีลักษณะของ ‘ปฏิฐานนิยม’ และเป็นการศึกษาความสัมพันธ์ที่เรียกได้ว่าเป็น ‘ความสัมพันธ์ในด้านของข้อเท็จจริง’ (rapports de fait) งานวิจารณ์ที่สำคัญของ Schlegel ได้รับการแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสเป็นที่รู้จักแพร่หลายในวงวรรณคดีฝรั่งเศสยุคโรแมนติก นอกจากนั้น Schlegel เองก็รู้จักกับนักคิด นักประพันธ์และนักวิจารณ์ของฝรั่งเศสที่สำคัญ ๆ หลายคน หลักฐานที่ใช้ในการค้นคว้าเป็นเอกสารชั้นต้น ในรูปของการวิจารณ์ทั้งที่พิมพ์เป็นเล่ม และที่เป็นบทความในหนังสือพิมพ์ หลักฐานเอกสารส่วนใหญ่ได้จากหอสมุดแห่งชาติของฝรั่งเศส (...) ข้อสรุปมีอยู่ว่า Schlegel มีบทบาทสูงมากในด้านการสร้างทฤษฎีวรรณคดีของกลุ่มนักเขียนโรแมนติกฝรั่งเศส และยิ่งไปกว่านั้น งานวิจารณ์ของ Schlegel ยังเป็นแรงกระตุ้นให้นักประพันธ์และนักวิจารณ์ฝรั่งเศสให้ความสนใจอย่างจริงจังต่อวรรณกรรมเอกของเชกสเปียร์และของสเปน ในศตวรรษที่ 16 ด้วย การรับ ‘อิทธิพล’ มิได้เป็นไปอย่างมกมาย นักคิดฝรั่งเศสมิได้ยอมรับความคิดของ Schlegel ในทุกแง่ทุกมุม แต่ได้นำความคิดของเขาไปคิดต่อ และปรับให้เป็นประโยชน์ต่ออุดมการณ์ทางวรรณศิลป์ของตนเอง”

เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์, 2532 : 386

ผู้วิจัยขอขยายความในส่วนที่เกี่ยวกับศาสตราจารย์ คูร์ต ไวส์ “ครู” ของอาจารย์เจตนาเท่าที่ทราบ ท่านเป็นนักวรรณคดีที่มีชื่อเสียงระดับนานาชาติ และเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง ในประเทศฝรั่งเศสด้วย กียาร์ด (Marius – François Guillard) นักวิชาการชาวฝรั่งเศสด้านวรรณคดีเปรียบเทียบได้ระบุไว้ในหนังสือ *La Littérature Comparée* ว่า คูร์ต ไวส์ “เป็นผู้นำด้านการศึกษาวิจัยทางวรรณคดีในเยอรมนี”⁸⁵ และในตำราวรรณคดีเปรียบเทียบของสิทธา พินิจภูวดล และรัตนฤทัย สัจจพันธุ์ ก็ได้รับข้อความที่เกี่ยวกับ คูร์ต ไวส์ ไว้ดังนี้

“ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 1 จนถึงสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ศูนย์กลางการศึกษาวรรณคดีเปรียบเทียบที่รุ่งเรืองและงอกงามอย่างยิ่งตั้งอยู่ใน

ประเทศฝรั่งเศส แต่มาบัดนี้ได้เปลี่ยนแปลงโยกย้ายไปเสียแล้ว ครั้งแรกได้ย้ายไปอยู่ในเยอรมนีโดยมีนักปราชญ์ท่านหนึ่งเป็นผู้อำนวยความสะดวก คือ Kurt Wais ต่อมาได้ย้ายไปยังสหรัฐอเมริกาซึ่งมีศูนย์ศึกษาวิจัยที่เข้มแข็ง กว้างขวาง และทุ่มเทเสียสละเป็นอันมาก”

สิทธา พินิจภูวนล รัตนฤทัย สังจพันธุ์. วรรณคดีเปรียบเทียบ. พิมพ์ครั้งที่ 3. 2523 : 12

อาจารย์เจตนาได้เขียนเล่าเกี่ยวกับ “ครู” ของท่านไว้ในสารคดี เรื่อง “ท่องเที่ยวไปในอาณาจักรวรรณคดีศึกษา” ว่า “คอร์ด ไวส์ นั้น ‘เล่น’ วรรณคดีเปรียบเทียบมาตั้งแต่ต้น โดยเขียนเปรียบเทียบวรรณคดีกับศิลปะแขนงอื่น เปรียบเทียบวรรณคดีของชาติตะวันตกต่าง ๆ อันได้แก่ อังกฤษ อเมริกา ฝรั่งเศส เยอรมนี สเปน อิตาลี รัสเซีย รวมไปถึงประเทศสแกนดิเนเวีย” และเล่าด้วยว่า ครู “มักน้อยใจเวลาที่ไปฝรั่งเศสแล้วมีคนแนะนำว่าท่านเป็น ‘ผู้เชี่ยวชาญเรื่องมอลารเม่’ (Mallarmé Specialist) เพราะความจริงท่านสนใจเรื่องอื่น ๆ อีกมากมาย ที่น่าฟังก็คือคอร์ด ไวส์ สนใจวรรณคดีมัธยมสมัยพอๆกับวรรณคดีร่วมสมัย คอร์ด ไวส์เป็นผู้หนึ่งที่เสนอชื่อกวีฝรั่งเศสแซงต์ จอห์น เปร์ส (Saint - John Perse) ให้ได้รับรางวัลโนเบล”⁸⁶

ผู้วิจัยเคยได้มีโอกาสพบกับ ศาสตราจารย์ คอร์ด ไวส์ เมื่อครั้งที่ติดตามอาจารย์เจตนาไปเมืองทูบิงเงน ในปี 2524 จำได้ว่าท่านดีใจมากที่ศิษย์รักของท่านไปเยี่ยมเยียน ท่านสนทนาเป็นภาษาฝรั่งเศสด้วยสำเนียงหนัก ๆ แบบคนเยอรมัน จากการสนทนาผู้วิจัยได้ทราบว่าท่านเป็นผู้แนะนำให้อาจารย์เจตนาเลือกหัวข้อวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ เพราะเห็นว่าจุดนี้คือ ช่องว่างทางความรู้ที่ต้องการให้มีผู้วิจัยเพื่อจะเบิกพรมแดนความรู้ใหม่ และเมื่ออาจารย์เจตนาทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้เสร็จ (ได้เกียรตินิยมดีมาก) ท่านก็เป็นผู้แนะนำให้สำนักพิมพ์มักซ์ นิไมเออร์ ที่มีชื่อเสียงพิมพ์วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นหนังสือเล่ม ในชุด “งานวิจัยด้านประวัติศาสตร์วรรณคดีเชิงเปรียบเทียบ” และท่านก็เขียนคำนำให้ด้วย

ผู้วิจัยขอขยายความด้วยว่า แม้ในทางการเมือง เยอรมนีกับฝรั่งเศสจะเคยเป็นศัตรูกัน แต่ครูของอาจารย์เจตนาไม่ “ชาตินิยม” ท่านรักวรรณคดีฝรั่งเศสมาก และอาจารย์เจตนาซึ่งเรียนอยู่ใน “สำนักเยอรมัน” ก็สนใจจะเลือกศึกษาเปรียบเทียบอิทธิพลหรือความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีเยอรมันและวรรณคดีฝรั่งเศส และเลือกใช้วิธีการศึกษาแบบ “สำนักฝรั่งเศส” คือเน้นการศึกษาความสัมพันธ์ในด้านของข้อเท็จจริง (ภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า “rapports de fait”) ซึ่งเป็นวิธีการวิจัยระบบปฏิฐานนิยม (positivism) คือเน้นความหนักแน่นและความกว้างขวางของข้อมูลอันเป็นรากฐานที่จะนำไปสู่การตีความที่น่าเชื่อถือ

จากการพลิกดูวิทยานิพนธ์เล่มนี้ สิ่งที่สะดุดตาผู้วิจัยมากที่สุดก็คือ มี quotations และเชิงอรรถที่เป็นภาษาฝรั่งเศสปรากฏอยู่ในแทบทุกหน้า และในส่วนของการบรรณานุกรม ก็มีรายชื่อเอกสารปฐมภูมิ เช่น จดหมาย บันทึกรับส่ง หนังสือ ฯลฯ จำนวนมากมาย (จนไม่กล้านับ) อาจารย์เจตนาได้กรุณาอธิบายให้ผู้วิจัยทราบว่า ข้อมูลปฐมภูมิเหล่านี้ค้นได้จากห้องสมุดแห่งชาติฝรั่งเศส ส่วนใหญ่ยังไม่เคยมีใครค้นพบมาก่อน หลักฐานเหล่านี้ยืนยันได้อย่างชัดเจนว่าขเลเกล